

Róka Enikő

PECZ SAMU SZILÁGYI DEZSŐ TÉRI REFORMÁTUS TEPLOMA ÉS A PROTESTÁNS CENTRALIZÁLÓ TEPLOMÉPÍTÉSZEI HAGYOMÁNY

Pecz Samu 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom elkészülte alkalmából tanulmányt jelentetett meg a protestáns templomok építéséről a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyé*-ben. Ebben összefoglalta a protestáns templomépítéset problematikáját, és közölte azt az ötszög-alaprajzú ideáltervet, amiből később a Szilágyi Dezső téri templom született. A közölt alaprajzon az ötszög négy oldala karéjokkal, ötödik oldala rövid hajóval bővített, középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szemben levő pillér előtt a szószék áll.

Hogyan jutott el Pecz a geometriai és liturgikus középpont egybeszerkesztéséhez? Milyen okai és milyen hagyományai vannak a centrális alaprajznak a protestáns templomépítészetben? Mi a különbség az evangélikus és református templomok belső elrendezése között, és miért éppen kálvinista templom számára tartotta ideálisnak Pecz ezt a formát? Vajon több évszázados protestáns tradícióhoz nyúlt vissza, vagy a liturgiai követelményekből kiindulva önállóan jutott el a centrális alaprajzhoz? Ezekre a kérdésekre kíséreltem meg választ találni dolgozatom első fejezetében, ahol Pecz Samu épületét az európai és magyar centralizáló protestáns templomépítészetrel együtt vizsgálom. Ebben a kitekintésben elsősorban az alaprajzok és a belső elrendezés elemzésére kerül sor. Noha a korabeli szakértő közönység igen nagyra értékelte Pecz Samu budai templomát, az építészettörténeti szakirodalom ezidáig nem foglalkozott vele. Fülep Lajos lesújtó kritikája után, 1942-ben Schulek János elismeréssel szölt ugyan a templomról, de részletes építéstörténetét azóta sem írták meg. Mennyiben változott az 1888-as eredeti alapséma a Szilágyi Dezső téri (korabeli nevén: Fazekas téri) templomon, milyen fázisokon keresztül nyerte el ma is látható végső formáját? Dolgozatom második fejezetében ezt a hiányt igyekszem pótolni.¹

I. Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben

A francia hugenotta építészetben már a XVI. században megjelent a centrális alapformájú templom ideája, ami a XVII. és XVIII. század során számtalan variációban terjedt el Európa protestáns vidékeire.²

Leonhard Christoph Sturm (1669–1719), építész és matematikus, egyszersmind a protestáns templomépítészet első teoretikusa, a XVIII. század elején két könyvet jelentetett meg, melyekben megkísérelte összegyűjteni a lutheránus liturgia számára legmegfelelőbb alaprajzokat.³ Első e témában írt műve az *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung* (Hamburg, 1712);⁴ másik munkája a *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen*

wohl anzugeben (Augsburg, 1718).⁵ Sturm traktátusai többnyire korábban már kialakult templomtípusokat közölnek, s metszetei így igen alkalmasak a felmerült centrális vagy centralizáló alaprajzi típusok áttekintésére.

Leonhard Christoph Sturm mindkét könyve egy-egy ideáltervén „L”-alaprajzú elrendezést mutatott be⁶, azzal a különbséggel, hogy az egyikben a templom kiszolgáló helyiségeit az „L” két szára által bezárt négyszög templomon kívüli részébe helyezte, célszerűen hasznosítva tehát ezt a területet is (3. kép). A traktátus megjelenésénél jóval korábban épült (1601 és 1608 között) az érdekes megoldású a freudenstadti templom, amit Heinrich Schickhardt tervezett, és amelynek „L”-alaprajzú terében a rövidebb oldalakon karzat fut végig. A szószék itt a hosszabbik oldal sarkánál, az oltár és a keresztelőkút pedig a két szár találkozásánál, középen található.⁷ A Freudenstadtól nem messze fekvő svájci Wintersingenben, 1676-ban Daniel Hartmann tervezett a freudenstadtihoz hasonló „L”-alaprajzú templomot.⁸

A „keresztelrendezésű” templomtípus⁹ (4. kép) centrális jellege a karzatoknak köszönhető, valamint annak, hogy a padokat harántirányba, az oltárt pedig a hosszanti tengely közepére állították, így a rövidebb axis lett az épület fő tengelye. Ez az elrendezés Németországban már a XVII. században ismert volt (Zellerfeld, 1668), majd széles körben elterjedt a XVIII. századtól (Potsdam, *Garnisonkirche*, 1735).¹⁰ Svájcban néhány ehhez hasonló alaprajzú templom a centralizálás szempontjából jelentős. Így Maienfildben (1721–1724) és Wädenswilben (1764–1767, Hans Ulrich Grubenmann) olyan belső elrendezéssel találkozunk, ahol a szószék a fő tengely végén, az Úr asztala pedig a két tengely metszéspontjában van, a geometriai és liturgiai centrum így egybeesik.¹¹

Az egyik legrégebbi, a centralizáló protestáns templomoknál is leggyakrabban alkalmazott alaprajzi forma a görögkereszt. Sturm 1718-as, második művében protestáns célokra alkalmasnak, ugyanakkor a prédikálószék megfelelő elhelyezését tekintve problematikusnak ítélte. Rajzán (6. kép) pontozott vonal jelzi, hogy a hívők a keresztszárak mely szakaszából nem láthatják a szószékoltárt, és hová nem lehet ezért karzatokat sem építeni.¹² Az 1712-ben publikált görögkereszt-alaprajzán (5. kép) a látást ily módon akadályozó sarkok eleve nem szerepelnek, az alaprajz formailag így a nyolcszöghöz közelít.¹³

A megépült görögkereszt alaprajzú templomokra általában jellemző, hogy a szószéket az egyik négyzeti pillér elé állítják, úgy, hogy az a négy szárból egyaránt látható legyen. Ez a megoldás sem nevezhető ideálisnak, mert az oltárnál végzett szertartás bizonyos helyekről továbbra is takarásban marad. Ilyen belső elrendezésű a stockholmi Katarina templom (1656–70); Hirschberg (1709–18); Landeshut (1730 k.) és Krisztiána (1695–1699) temploma,¹⁴ vagy például a hamburgi Szent Mihály templom (1751–1762, Leonhard Prey és Ernst Georg Sonnin).¹⁵ Ez utóbbi centrális belső térhatását valójában a pillérek között végighullámzó karzatainak köszönheti, amelyek a liturgiai középpontok felé irányítják a hívők tekintetét.

Invenciózusan oldotta meg a görögkereszt formájából adódó problémát Georg Bähr a Forchheimi templomon (1719–1721).¹⁶ Tervén a kereszt szárait rövidebbre vágta, így azokból még látni lehet a másik két szárnyban történő eseményeket. Ezért nem volt már szükség a szószék és az oltár szétválasztására sem, mert ezek

a hagyományos szószékoltárban egyesülhettek. A belső térhatást, a hamburgi templomhoz hasonlóan megváltoztatta a karzat, aminek nyolcszögű alapformája palástolta a kereszt alaprajzot, de kihangsúlyozta a négyezetét. A drezdai *Frauenkirche* (1722) esetében Georg Bähr ugyanezt az alaprendezést képzelte el, de a templom tervét 1726-ban megváltoztatta: a görögkereszt helyébe sarkainál lemetszett négyezetet tervezett, a karzat alapformáját pedig nyolcszögből körré alakította. Itt a földszinten a szószék és az oltár irányába néző padok ívesen sorakoznak egymás mögött. A szószéket és az oltárt azonban Bähr elválasztotta egymástól: az oltárt a több lépcsővel megemelt kórusba helyezte, míg a szószéket a lettner középre. A gyülekezeti tértől ilyen erőteljesen elkülönített liturgikus központ a katolikus tradíció továbbélésére utal, noha a protestánsok általában inkább a tér egységesítésére törekedtek.¹⁷

Görögkereszt alaprajzból indult ki Hendrik de Keyser is, az amszterdami *Norderkerk* (1620) tervezője, de a görögkeresztet egészen másként fogta fel, mint a korábbi esetekben. Fontos különbség, hogy ez a templom a korábbiakban leírtakkal ellentétben református, így az Úr asztalát szabadabban helyezhette el mint az evangélikusok az oltárt. Hendrik de Keyser az alapformát csak annyiban változtatta meg, hogy a négyezet sarkait levágta és helyükre oszlopokat állított. Az egyik oszlop elé helyezte a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát – egyetlen kultikus centrumot hozva létre ezzel az épület központi terében. A padok helyét a négyezetben koncentrikusan jelölte ki, úgy, hogy a kör középpontja a szószék legyen.¹⁸ Ezzel a belső tér nemcsak a liturgiai központ köré szerveződött, de olyan új, átlós tengelyt is kapott, ami teljesen megváltoztatta az épület irányát. Ilyenfajta, az épület axisaitól különböző, sőt azokat ellenpontoszó tengelyre eddig még nem volt példa. A belső tér önálló életre kel, az építész kihasználja az alaprajz adta lehetőségeket, és mindezt szigorúan liturgiai követelmények jegyében teszi: mindenki a szószékre és az Úr asztalára koncentrálhat. A kereszt-alak, amely spirituális jelenése miatt vált a templomok alapformájává, itt már alárendelődik a funkcionalitásnak, elveszti szimbolikus tartalmát.

Tipikusan a protestáns liturgia igényeit elégíti ki a görögkereszt alapformából az egyik szár elhagyásával kifejlesztett „T”-alaprajzú templomtípus. A szószék és az oltár itt a hosszabbik szárny egyik oldalának közepén van, s így ezekre mind a három szárnyból rálátás nyílik. Ilyen például a grossenhaini templom (1731–1735), vagy a berlini Péter-templom (1730–1733).¹⁹ Egymással hegyesszöget bezáró rövidebb szárnyakkal épült 1766-ban a norvégiai Holmerstrand temploma, ahol a „négyezet” így háromszög alakú lett.²⁰ Az „Y”-alapforma egyik rövidebb szárnyában az oltár, a bejárati hajó végénél – a háromszög egyik csúcánál – a szószék van elhelyezve. Belső elrendezése nem sokban tér el a görögkereszt alaprajzú templomok belső elrendezésétől, és egyben ugyanazokat a problémákat veti fel: a szószéken prédikáló lelkész mindenholon látható, az oltárnál végzett szertartás viszont nem. Ez az alaprajz ugyan lehetővé tenné a tér teljes központosítását is, de az evangélikusok az oltárt az épület egyik fala előtt helyezik el, soha nem a templom centrumában.

A következő templomtípus az ovális-, illetve kör-alaprajzú. Az ellipszis-forma a XVII. században vált kedvelté Svájcban, német területeken pedig a XVIII. században terjedt el.²¹ Az elliptikus alaprajz korai példája Abraham Dünz, 1667-

ben épített temploma Chêne-Paquier-ben, ami a *Temple de Paradis* (1. kép) hatását tükrözi, de míg ott az ovális hosszabbik tengelyének végén, a padsorok előtt van a szószék, itt az ellipszis rövidebbik tengelyének végén a fal elé került. A körbefutó karzatok nem a falra erősített konzolokon támaszkodnak, hanem az épület két oldalán, két-két oszloppal alátámasztva.²² Jean-Louis Calandrini, genfi matematikus és építész, az ovális alaprajzú templomot 1755-ben jó akusztikája, megfelelő befogadóképessége és olcsó kivitelezhetősége miatt propagálta, s ez nyilván hozzájárult Svájcban a forma XVIII. századi alkalmazásához és továbbfejlesztéséhez.²³ A horgeni templom (1780–1781, Jakob Haltiner) alaprajza az ellipszis körszegmensekkel bővített változata, a római *San Carlo alle Quattro Fontane* alaprajzához hasonló. A szószék a hosszabbik fal elé, az Úr asztala pedig immár a két tengely metszéspontjába, a templom geometriai középpontjába került. A három oldalán karzatokkal bővített épületben a padok elrendezése és karzatai egyaránt a két liturgiai központ felé irányulnak.²⁴

Sturm 1712-ben írott traktátusában közölt egy kör alaprajzú lutheránus templomot is (7. kép), s ezzel valószínűleg hozzájárult a típus elterjedéséhez.²⁵ David Vogel svájci építész Bernini és Borromini római templomai, valamint Sturm 1712-es műve hatására készített ovális templomterveket az 1780-as években.²⁶ Két ilyen rajzán az ellipszis mindkét beállítását megtalálhatjuk; a hosszanti- és a kereszttenyest is.

A kör és ovális alaprajzok népszerűvé válásában szerepe volt Sturmnak is, de elterjedésük német területen a klasszicizmus korára esik, és inkább a korszak stílusával függ össze. Ebben az időszakban ugyanis katolikus templomokat is gyakran építettek kupolával fedett rotunda formájára. Ovális alaprajzú a német történelemben oly nagy szerepet játszó frankfurti Pál-templom (1787–1833), amelynek belsejében az ión oszlopsor egyszintes karzatot hord. Az egyik hosszabbik ív közepén található az oltár és a szószék, az ülőpadok koncentrikusan vannak elhelyezve, a rálátást a karzatokon és az oszlopok mögött a padok lépcsőzetes kialakítása biztosítja. Hasonló elrendezésű a potsdami francia reformátusok temploma, melyet 1752-ben fejeztek be.²⁷ Ennek a típusnak egy skóciai párhuzama is ismert, az Andrew Frazer által 1784-ben épített Edinburgh-i *St. Andrew*-templom.²⁸

Az amszterdami Luther-templomot (1666–68)²⁹ Sturm a legnagyobb olyan templomként említette, amelyben a lelkész prédikációját is hallani lehet, és őt magát is megfelelően látni.³⁰ Az épület közepét teljes kör jelöli ki, amit háromnegyedrészt egy nagyobb sugarú kör övez. A kettő között koncentrikusan vannak elhelyezve a padok, az ókori színházak mintájára. Az egész fölött kétszintes karzat emelkedik.

Sturm még két alaprajzot ajánlott traktátusában. Egyik tervén négyzet alakú négy saroktoronnyal képzett épületet vázolt (8. kép), aminek különlegessége a hét bejárat. Az oltár és a szószék ezen a terven a bejáratl szemben levő falnál kapott helyett, a karzatokat félkörívben elhelyezett oszlopok támasztják alá. Az oszlopok mögött, a földszinten és az első empórium szinten Sturm a padokhoz vezető közlekedési járatokat tervezett, hogy kiküszöbölje ezzel a takarást. A következő oldalon ugyanennek a belsőnek különböző változatai szerepelnek, mintegy azt illusztrálva, hogyan kell a padokat a karzat oszlopaitól függően úgy elhelyezni, hogy a lelkész mindenhol jól látható legyen.³¹

Sturm mindkét könyvében foglalkozott a háromszög-alaprajzú templom tervezésével. Az 1712-es terven (9. kép) az egyenlő oldalú háromszög egyik oldalának közepén tornyot helyezett el, vele szemben belül, a háromszög egyik csúcsánál az oltárt, a bal oldali fal közepén a szószéket, szemben pedig az urasági karzatot. A szószéket és az oltárt szétválasztotta, így a liturgiai központokat nem vonta össze kultuszközponttá.³² 1718-ban kiadott könyvének ábráján (10. kép) az oltár újra egyesül a szószékkal, és immár nem a háromszög csúcsában, hanem annak egyik oldalán, középen található. Így két fal mentén húzódhat karzat, ami a templom befogadóképességét tekintve nem mellékes szempont. Még inkább tágítható a tér az oldalfalak kikerekítésével, ahogy az ugyanazon a lapon szereplő második rajz mutatja.³³

A XVII–XVIII. században épült lutheránus és kálvinista templomoknál egyaránt sokféle centralizáló alaprajzi típussal találkozhatunk. Ezeknek elterjedéséhez minden bizonnyal hozzájárultak Sturm művei. A templomok belső terében domináns szerepe volt a karzatnak, ami a barokk korban a templom alaprajzától részben függetlenedett, megváltoztatva a térélményt. Ez a megoldás, noha eredendően célszerűsége miatt alkalmazták, a XVIII. században önálló életre kelt, mozgalmassá és egyben összetettebbé tette a belső tereket. Ezek az empóriumok ugyanakkor felvetnek egy másik problémát is: ellentétben a többnyire konzolokkal a falra épített hugenotta karzatokkal, itt oszlopok, vagy pillérek támasztják alá őket, s ezek nemcsak megosztják a belső teret, de bizonyos helyekről a kilátást is akadályozzák.

A klasszicista protestáns templomok alaprajza egyszerűbb, karzatainak kialakítása higgadtabb, az itt tárgyalt épületek esetében az alapformát követi. A lutheránus templomokban a kultuszközpont az épület középpontjához képest mindig excentrikusan helyezkedett el, de bizonyos kálvinista templomok esetében a teljes térközpontosítás is megvalósult, a liturgiai és geometriai középpont egybeesett, kifejezve az épület alapstruktúrájának és funkciójának összefüggését.

A XIX. század – az eisenachi szabályzat

A XIX. század első felében az alaprajz és a belső térképzés szempontjából nem jelentek meg új típusok. A már vázolt alapformák és belső elrendezési elvek éltek tovább. Svájcban Meisterschwanden templomának (1819–1820, Jost Kopp) keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögű alaprajzán. Az usteri református templom (1823–1826) „T”-alaprajzú, a két tengely metszéspontjában az Úr asztalával. A neuenburgi *Saint-Sulpice* (1820) alaprajza ellipszis. Heidenben (1838–1840) Felix Wilhelm Kubli az ismertett keresztelrendezésű megoldást alkalmazta.³⁴

Karl Friedrich Schinkel 1816-os tervein, amelyeket a berlini Péter-templomhoz készített, az utóbbi típus jelenik meg, azzal a változtatással, hogy míg a belső elrendezés hosszanti irányú, az oltárt a rövidebb oldal végébe, az empóriumot tartó oszlopok elé helyezte.³⁵ Berlin egyik elővárosába, Oranienburgba tervezett templomának (1828) alaprajza kívül kör, belül tizenkétszög, háromszintes empóriummal, az oltár mögött álapszissal. Ugyanezen épülethez készített másik

rajzán, ahol az előzőhöz hasonló kórus látható, Schinkel a görögkereszt és a „T”-alaprajzú protestáns templomok hagyományához nyúlt vissza.³⁶ A potsdami *Nikolaikirche* 1829-ben készített tervén a görögkereszt rövidebb szárú, kórossal bővített változatát láthatjuk.³⁷ Ugyanakkor Schinkel 1821 és 1825 között épített *Werderkirche*-je megelőlegezi a század második felében bekövetkezett változásokat.³⁸ Itt a középkori építészet formakincsét felhasználva egyhajós, poligonális záródású kórossal és körüljáróval képzett templomot hozott létre. Az oltárt a kórusba, a szószéket nagyjából a hajó közepére helyezte. A körüljáró fölött mindenütt karzatot futtatott körbe, a szószék elhelyezése még a kereszt tengelyű templomok belső elrendezését idézi.

Még tisztán centralizáló kísérletet tett August Stüler, az 1852–1855 között épült berlini *St. Markuskirche* evangélikus templomán: a nyolcszögletű térben a koncentrikusan elhelyezett padok fölött vasoszlopok tartják a körbefutó empóriumot.³⁹ Az oltár a különálló kórusban, a szószék a gyülekezeti térben van. Ilyen önálló centrális térrel a protestáns építészetben a követő évtizedekben azonban a legkritikább esetben találkozunk.⁴⁰

A protestáns templomépítészetbe a romantika korszaka hozott igazi változást. A középkori építészet értékelésével párhuzamosan megjelent az az igény, hogy a templom szakralitását esztétikai eszközökkel is kifejezésre juttassák. Az első restaurátor generáció számára immár a középkori katedrálisok jelentették a templom adekvát formáját. E szemlélet hatása a század közepétől épült templomokon jelentkezett, természetesen nemcsak a díszítményekben és szerkezetekben, hanem az alaprajzokon is.⁴¹ Ettől fogva profán jellegük, színházhoz és koncerttermekhez való hasonlatosságuk miatt elvetették a korábbi centrális, kórus nélküli templomformákat, és ideális elrendezésű templomnak a hosszházas, háromhajós és poligonális záródású kórossal képzett épület számított. E felfogás jegyében utasították el az 1856-os drezdai keresztény művészeti konferencián a korábbi protestáns centrális hagyományt.⁴²

Az új építési elveket 1861-ben, az *eisenachi szabályzat*-ban fogalmazták meg: eszerint a templomok hosszházasak és megemelt kórusúak kell legyenek, a szószéket a kórusban sem az oltár előtt, sem fölötte nem szabad elhelyezni, hanem a hajó (több hajó esetében a főhajó) és a kórus között kell állnia az egyik oldalon. Az épületet az *eisenachi szabályzat* szerint keletelni kell, nyugaton, vagy a kórus mellett pedig tornyot kell alkalmazni, mert kívülről ez is a szakrális jelleget erősíti. Nem szabad elhelyezni több empóriumot egymás felett, a karzatoknak pedig úgy kell kétoldalt végighúzódnuk, hogy nem nyúlhatnak be a kórusba, és nem zavarhatják meg a templom átláthatóságát.

A stilisztikai szempontok funkcionális elvek fölé helyezése, alaprajzi és belső elrendezésbeli változtatásokat vont maga után. Jól bizonyítja mindezt az *eisenachi szabályzat* következő mondata: „A keresztény templomépület méltósága megköveteli a történetileg kialakult keresztény építéstílushoz való csatlakozást, ezért ajánlatos a hosszházas elrendezésben az ókeresztény bazilikán kívül a román, koragót és különösen a germán gót stílus követése.”⁴³

Bár a protestáns építészet korábbi időszakában is gyakori volt a hosszházas-kórusos elrendezés, a legjelentősebb templomok centrális formában épültek. A

XIX. század közepéig domináns szerepet játszott a funkcióból kiinduló szabad téralakítás: a centrális alaprajz és a centralizáló belső térképzés. Az *eisenachi szabályzat* historizáló szemlélete a reformáció előtti korokhoz nyúlt vissza, megszüntetve ezzel a protestáns és katolikus templomok alaprajzai közötti különbségeket. Az *eisenachi szabályzat* eltörölni igyekezett azt a rendkívül színes, gazdag és változatos építészeti hagyományt, ami a protestantizmusra oly jellemző célszerűségi elvben gyökerezett. Több évszázad kutatása hullott porba, még akkor is, ha bizonyos funkcionális gondolatok továbbéltek, és szerencsés esetben az előírt szabályok figyelembevételével újabb formák kialakításához, illetve bizonyos centralizáló elvek hangsúlyozásához vezettek.

Különös kivétel a Reims-i metodista templom, amit Alphonse Gosset épített 1876-ban. Amikor Gosset nyolcszögű formát alkalmazott, a metodista liturgia igényeiből indult ki, hiszen az volt a cél, hogy a hívőket a prédikáló köré csoportosítsa oly módon, hogy mindenki lássa és hallja az igehirdetőt. Ugyanakkor ez a centrális forma, a metodisták puritán igényeinek megfelelően, díszítés nélkül is monumentális összhatást tudott biztosítani. A szinte kizárólagosan központi szerepet játszó szószéket az apszisban magas karzatra emelték, a szemben levő padokról a prédikáló mindenhol jól látható volt.⁴⁴ Jules Bourdais, a Négrepelisse-i protestáns templom, 1869-ben a konstrukció költségei miatt vetette el a kör alaprajzot, és alakított ki inkább rövid és széles szárakkal, nagy négyezettel képzett görögkereszt alaprajzú teret. A cél bevallottan itt is az volt, hogy a lehető legtöbb hívő a szószék körül csoportosuljon, s ebből kiindulva Bourdais logikus következtetéssel jutott el ehhez a centrális formához.⁴⁵ Sturm első négyzetes templomtervéhez hasonlít a Rischman testvérek által tervezett párizsi *Temple de la Nouvelle Jérusalem* (1886): az oszlopokkal alátámasztott empórium itt is íves, a padok elrendezése a lapos apszisban elhelyezett liturgiai központokat hangsúlyozza.⁴⁶

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a fönti centralizáló törekvések kizárólag Franciaországban bukkantak fel, hiszen az építészek kezét megkötő *eisenachi szabályzat* jobban hatott Németországban és Svájcban.

Az *eisenachi szabályzat* szellemében készült Johann Otzen lipcsei Plagwitz temploma, 1888-ban. Az építész az egyhajós teremtemplom formáját választotta, poligonálisan záródó kórossal. A hajó bevont támpillérei alatt közlekedési járat, fölötté keskeny empórium húzódik. A kórus-záródás formájától eltekintve ez az alaprajz az altonai *Sankt-Petri-Kirche* templomán (1880–1883) már kidolgozott sémát követte, igazi érdekessége a bevont támpillérek használata.⁴⁷ Ha ugyanis Otzen egyhajós templomot tervezett volna, az empóriumot nem tudta volna a hosszában helyezni; ha viszont háromhajós megoldást alkalmazott volna, a mellékhajókból az oszlopok miatt nem lehetett volna látni az istentiszteletet. A belső támpillérek között viszont keskeny karzatokat tudott elhelyezni, alatta pedig biztosítani tudta a padokhoz való közlekedést. Olyan „redukált mellékhajók” jöttek így létre, melyek végső soron Schinkel *Werderkirche*-jére vezethetők vissza. Mint látni fogjuk, Pecz Samu 1888-as templomtervén is felbukkan a kettős funkciójú „redukált mellékhajó” (itt viszont nem bevont támpillérekkel kialakítva), ami a Fazekas téri templomon már csak a közlekedési folyosó szerepét tölti be. Ami bizonyos: ezt az elrendezést együttesen hívták életre a célszerűségtől távol álló

követelmények, illetve a célszerűségekre való törekvés. A funkcionális elvek továbbéltek, még ha más eredményekre vezettek is, mint korábban.

Az *eisenachi szabályzat* ugyan irányadóvá tette a hosszanti alaprajzot, de nem rendelkezett a keresztházról. Így az építészeknek lehetőségük adódott a centralizáló elgondolásokhoz való visszatéréshez. Az 1870-es évektől jellemzővé vált a keleti rész: a négyzet és a keresztház hangsúlyozása. Ilyen kereszthajóval és nagy négyzeti térrel épült 1876 és 1880 között a Berlin melletti Steglitz lutheránus temploma (Gette), vagy Johann Otzen berlini Szent Kereszt-temploma (1878–84), ahol ismét a redukált mellékhajó típusával találkozhatunk. A wiesbadeni *Bergkirche*-vel és az altonai *St. Johanneskirche*-vel kapcsolatban (Johann Otzen) már a korabeli kritikusok észrevették, hogy az alapelgondolást az irányította, hogy a hívők az oltár, illetve a szószék köré csoportosuljanak. Még radikálisabban kiemelt – karzatai révén nyolcszögű – négyzetet tervezett August Orth a berlini *Dankeskirche*-hez (1882).⁴⁸ A strasburgi evangélikus *Garnisonkirche* pályázatára 1890-ben beérkezett három terv is az ilyen alaprajzok elterjedtségét bizonyítja.⁴⁹

A hosszázás elrendezés centralizálásának következő fokát a poligonális kórossal, keresztházzal és rövidített hosszhajóval képzett templomok képviselik. Dudweiler egyik tervén a görögkereszthez közelítenek a hossz- és keresztház arányai: a poligonálisan záródó, emelt szintű kórus és a kereszthajó olyan karéjos jellegű centrális magot alkotnak, amihez képest a hosszhajó már csak kiegészítésnek tűnik.⁵⁰ Ilyen alaprajzzal találkozunk Svájcban is, Zürich-Wiedikon református templomán, amit 1895–96 között épített Paul Reber; valamint a baseli *Pauluskirche*, Karl Moser által készített 1897-es tervén.⁵¹

Az 1880-as években új alaprajz-típus megszületését követhetjük nyomon, ami az előzőekhez hasonlóan nem szegi meg az *eisenachi szabályzat* hosszanti térképzésre vonatkozó utasításait, de a protestáns liturgiának megfelelőbb elrendezést igyekszik létrehozni. Olyan „aszimmetrikusan kéthajós” templomtérrel van szó, ahol valójában a hajó egyik oldalán egy mélyebb mellékhajót alakítanak ki. Így mindenhol látható marad a szószék és a kórusban elhelyezett oltár, a mellékhajó fölött pedig nagyobb befogadóképességű karzat húzódhat.⁵² E típus legkorábbi példája Aage B. G. von Kauffmann 1880-ban épített holzhauseni temploma.⁵³ Ugyanennek a típusnak késői megjelenése Pecz Samu városligeti fasori evangélikus temploma. A típus megteremtése ismét azt bizonyítja, hogy a gyülekezet igénye arra, hogy jól hallhassa és láthassa lelkészét, a dogmatikus elvek kijelölte kereteket feszegető új alaprajzok kialakításához vezetett.

A XIX. század vége – a wiesbadeni program

Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején felerősödtek azok a hangok, amik az *eisenachi szabályzat* felülbírállását kívánták. Ez vezetett az 1891-es *wiesbadeni program* kidolgozásához, amit Veessenmeyer, wiesbadeni lelkész, először 1891-ben, majd a következő években több ízben is közreadott.

Ebben a programban a szószék és az oltár elhelyezésével és a templomok kialakításával kapcsolatban olyan alapelveket rögzítettek, melyek az *eisenachi*

szabályokkal szögesen ellenkeztek, és sok tekintetben a korábbi tradícióhoz kapcsolódtak. A kiindulópont az a megállapítás volt, hogy a protestáns templom a hívő közösség gyülekezési helye, és nem a katolikus értelemben vett szent hely. A gyülekezet és a lelkész egységét a tér egységének kell kifejeznie, tehát a protestáns templom többhajós osztása, illetve a hajó és a kórus elválasztása nem megfelelő megoldás. Az Úrvacsora szertartása nem történhet elkülönített helyiségben (kórusban), hanem a közösség színe előtt, a hívők számára látható helyen kell lefolynia. A szószéket az oltárral egyenrangúan kell kezelni, mert az Igében Krisztus az Úrvacsorával egyenértékű szellemi táplálékot nyújt.

A program nyilvánosságra hozásával megtört a jég: az építészek és teológusok előbb a sajtóban majd az 1894-es berlini templomépítési kongresszuson vitatkoztak a protestáns templomépítés elveiről. Itt ugyan nem született a wiesbadenihez hasonló egységes program, de azzal, hogy az építészek saját szabadságukat követték a templomok kialakításában, és ennek nagy nyilvánosság előtt hangot is adtak, az *eisenachi szabályzat* hatása meggyengült.⁵⁴

Egyelőre nem tisztázott, milyen összefüggésben vannak az alábbiakban felsorolandó templomok a *wiesbadeni program*-mal, illetve a programot életre hívó regulatívum-kritikával, mindenesetre tény: az 1890-es évek elejétől olyan centralizáló templomokkal találkozunk, amilyenekre a korábbi évekből nem sikerült példát találni.

Az osnabrücki evangélikus templom pályázatára például, 1891-ben három centrális terv érkezett. A meghirdetett program alapkövetelménye szerint olyan templomra van szükség „amelyben a prédikáló minden helyről jól látható és hallható” kell legyen. A második díjat egy Doflein nevű építész nyerte el: tervén olyan rövid hajóval és poligonális záródású kereszthajóval képzett templom szerepel, melynek hajója annyira rövid, keresztháza pedig annyira hangsúlyos, hogy alaprajza valójában keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögnek tűnik. A szószéket és az oltárt Doflein ismét összevonva egy szinte csak jelzésszerűen elkülönített apszisban helyezte el, a padokat pedig koncentrikus ívekben alakította ki a liturgiai centrum körül úgy, hogy azok az egész kereszthajót elfoglalják. A harmadik és az első helyen díjazott terv egyaránt szabályos négyzetes alaprajzból indult ki. A harmadik helyezett O. March tervén igen egyszerű térképzéssel találkozunk: a földszinten a négyzet egyik oldalán helyezkedik el a szószékoltár, a karzat oszlopokra támaszkodik és mindhárom oldalon körbefut. A díjnyertes terv Reuter és Fischer építészek munkája lett: ezen a gyülekezeti tértől alig elkülönített kórus ismét jelzésszerű; a padokat a földszinten koncentrikusan helyezték el, az emeleten karzatot futtattak körbe.⁵⁵ E két utóbbi terv nem áll távol Sturm négyzetes templomaitól. Ez akár szimbolikusan is tekinthető: hosszabb megszakítás után újraélesztik a hagyományt, ismét felfedezik a régi vívmányokat.

Végezetül, a század legvégének centrális templomai között, szót kell még ejteni arról a különleges belső elrendezésű épületről, amit Wiesbadenbe tervezett Johann Otzen (egyik rajzának dátuma szerint) 1892-ben.⁵⁶ A templom alaprajza elsőre nem tűnik túl eredetinek: rövid hajóból és poligonális záródású – kereszthajósárák és apszis alkotta – háromkaréjos lezárásból áll, de az egész belső tér meg van fordítva: a szószék és az oltár nem a bejárattal szemben lévő kórusban van,

hanem a második előcsarnok belső falának támaszkodik. A körkörös elhelyezett padok a belépő felé néznek és nem háttal állnak, mint megszoktuk. Otzen így kívülről teljesen hagyományosnak tetsző templomot hozott létre, a belsőben pedig Sturm 1718-as háromszög-alaprajzához hasonló megoldást alkalmazott. Temploma külső és belső tere még inkább különvált, mint az amszterdami *Norderkerk*-nél, és tökéletesen kielégíti a protestáns templommal szemben támasztott igényeket – Otzen a XIX. század legeredetibb protestáns templomát alkotta meg.

A XIX. század közepén az eisenachi szabályozás következményeként megtört az alaprajzi elrendezés és belső térképzés egyik protestáns hagyománya. Ugyanakkor a megkötések és a részben továbbélő célszerűségi elv miatt olyan új, a regulatívumhoz alkalmazkodó, de a funkcionalitást szem előtt tartó elemek és alaprajzok is kialakultak, mint a redukált mellékhajó, illetve a kéthajós templom. A négyzet és a keleti rész hangsúlyozásával is a protestáns igényekhez próbálták igazítani a katolikus múltban gyökerező alaprajzokat, de mindig a hosszanti térből indultak ki, és korlátozott mértékben ezt formálták át.

Ezzel szemben Schulek Frigyes, illetve Pecz Samu a század nyolcvanas éveiben nem a hosszházat centralizálták, hanem centrális magból indultak ki, amihez hosszanti teret csatoltak.

Magyarországi protestáns templomépitészet a türelmi rendeletről 1870-ig

Hazánkban a protestáns templomok alaprajzaiban szinte teljesen egyeduralkodó a hosszházas elrendezés, így a centrális alaprajz-típusokat vizsgálva nem annyira hagyományokról, mint inkább kivételekről beszélhetünk. A középkorból átörökölt templomokat a belső tér rendezésével: a padok, a szószék és az oltár, illetve Úr asztala elhelyezésével, valamint karzatok révén centralizálták. A türelmi rendelet után épült templomok a korábbi hosszhajós típusok példáját követték. Ennek okát Bibó István a népi építészethez fűződő kapcsolatban és a katolikus templomok hatásában látta, illetve az ezekkel összefüggő technikai ismeretekben, valamint a presbitériumok konzervatív szemléletében.⁵⁷

A téglalap-alaprajzú református templomok jelentős részében a szószéket a hosszanti oldal közepére helyezték, a szószék elé pedig az Úr asztalát: a templombelső így keresztelrendezésű lett. Ugyanakkor a külsők, bár a bejárat a hosszabbik oldalon van, hossz tengelyű elrendezést sugallnak, mivel a tornyot a rövidebbik oldal közepére építették (Nagymenyér, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858).⁵⁸ A belső fő tengely és a külső axis a belső tér centralizálása érdekében itt is elválik.

Kivételnek számít Magyarországon az elliptikus alaprajz, aminek meg nem valósult példája a soproni evangélikus templom terve, ahol Kiemnach Lajos pozsonyi építőmester az ovális alapforma hosszabbik tengelyének végébe tervezte az oltárt, ilyenformán a forma longitudinális karakterét érvényesítve.⁵⁹ Szintén ellipsziszből indult ki Kitzling György az 1804–1806 között épült kassai evangélikus templom esetében, de mivel a két tengely végeit kibővítette, valójában nyújtott görögkereszt-formát hozott létre. Előző példánkhoz hasonlóan, a liturgikus köz-

pont itt is a hosszabbik tengely végében van, a karzatok a másik három szárnyban találhatóak.⁶⁰

A Felvidéken több görögkereszt-alaprajzú evangélikus templom is van, ami német hatással magyarázható. A lakosság-telepítések révén utóbb ezek a templomtípusok megjelentek az Alföldön is.⁶¹ Görögkereszt-alaprajzú Késmárk 1743-ban épített fatemploma; a miskolci (1797); a besztercebányai (1800, Pollack Mihály); valamint a lőcsei (1823–1837, Povolny Antal János) evangélikus templom is.⁶² Az Alföldön ez az alaprajz-típus – egy hosszahajós templom átalakításának eredményeként – Békéscsabán jelent meg (1745, 1773, 1783).⁶³ A görögkeresztet választotta Hild József a ceglédi református templom alaprajzául (felépült 1871-ben). Itt a karzat a nagy négyezeti térhez képest kevésbé mély épületszárnyakban húzódik; a centrális középtér igen hangsúlyos; a szószék és az Úr asztala az egyik négyezeti pillér előtt áll. Rados Jenő a ceglédi templomot a görögkereszt-alaprajzú lovasberényi plébániatemplommal hozta kapcsolatba, és a következőképpen jellemezte: „Hild a ceglédi templomban a legigénytelenebb eszközökkel, de biztos tudással és művészi megérzéssel oly centrális templomteret alkotott, amely fennkölt derűjével, harmóniájának megnyugvást árasztó emelkedett hangulatával a református templomépitészet egyik leg tisztább példájának tekinthető.”⁶⁴

A század második felében is találkozunk ezzel a formával, Ybl Miklós kecskeméti evangélikus templomán (1862–1863), amelynek belsejében a keresztszárnyakban elhelyezett empóriumokat öntöttvas oszlopok tartják.⁶⁵ Szintén vasoszlopok hordják a karzatokat a görögkereszt alaprajzú hajdúhadházi református templomban, amit 1868-ban Szkalnitzky Antal tervezett.⁶⁶ Mivel itt a bejárattal szembeni szárnyat az építész a földszinten lezárta, és csak az emeleten nyitotta meg egy karzattal a négyezet felé, a földszinti alaprajz valójában „T”-alakúvá változik.

Kör alaprajzú Péchy Mihály 1803-ban készített első terve a debreceni templomhoz, ahol az oldalfalat egy nagyobb, a karzatot pedig egy kisebb sugarú kör jelöli ki, és a két kör közös középpontjában helyezkedik el a „katedra”, azaz a szószék. Péchy a kör választását így indokolta: „a templomnak kereknek kellett volna lenni, mert a mi isteni szolgálatunk szüksége nem a szegletekben való áhítatosságban áll, hanem a papnak látásában és hallásában koncentrálódik. Már pedig a kerek templom peripheriájának akármely pontumában tetetődik a katedra könnyű a székeket úgy rendezni, hogy a hallgatók lássák és hallják.”⁶⁷ Péchy tervét végül is a konzisztórium elutasította, és helyette „tsinos együgyű [...] szegletes templom” építését határozta el;⁶⁸ 1805-ben pedig – Péchy további terveinek elutasításával párhuzamosan – Thalher József pesti építésztől is kértek rajzokat. Thalher keresztelrendezésű alaprajzot készített, és megvalósult templomépülete többszörös változtatások után ezt az alapelgondolást követte.⁶⁹ A debreceni református nagytemplomról Beregszászi Pál 1823-ban metszetet készített, és ezt használta fel Winkler György építőmester a kolozsvári „kétágú templom” építéséhez. A nagyváradai református templom (1835, Szász József) szintén a debreceni mintájára épült.⁷⁰ A „T”-alaprajzú orosházi templom 1786-ban bővítés nyomán nyerte el mai formáját, a tér centralizálása összefügghet azzal, hogy a település lakói túlnyomórészt a Felvidékről Alföldre átszármazott evangélikus tótok voltak.⁷¹

Nemcsak az építész személyét illetően bizonytalan a szakirodalom a szilvásváradai református templom (1841) esetében, azt sem lehet biztosan tudni,

hogy eredetileg katolikus vagy református vallásúak számára építették. Amennyiben református templomnak készült, itt részben Péchy kör alaprajzú terve vált valóra. Nem kizárt az sem, hogy a birtokos, gróf Keglevich Miklós, egy katolikus templomként megkezdett épületet adott át a református híveknek. Ebben az esetben az alaprajz kialakítása nyilván nem hozható összefüggésbe a liturgiai igényekkel, az épület inkább a Pantheon hatását tükröző klasszicista körtemplomok sorába illeszthető.⁷²

A XVIII. század végéről ismerünk Magyarországon háromszög-alaprajzú templomokat is, de míg az abai római katolikus templom formája a Szentháromság-kultusszal hozható kapcsolatba, a kiskopárdi református templom esetében (1790, Sárközy Sándor) valószínűleg a protestáns templom belső egységének megteremtése hívta életre ezt a formát.⁷³

A Nyugat-Európában elterjedt, jellegzetesen protestáns, centrális alaprajzú templomoknak Magyarországon nem volt hagyományuk. Halvány jelenlétüket hazánkban csak a Felvidék néhány görögkereszt formájú lutheránus temploma, a debreceni „T”-alaprajzú református templom, illetve néhány ezek hatására emelt épület példázza. Péchy monumentális körtemplom-terve – a konzisztórium konzervatívizmusa és különféle technikai aggályok miatt – elbukott ugyan, jelentősége azonban ennek ellenére nem elhanyagolható. Terve védelmében írt mondataiban merült fel először Magyarországon a protestáns liturgia számára megfelelő centrális tér létrehozásának ideája.

Schulek Frigyes szegedi református temploma

Az 1879-ben Szegeden pusztító hatalmas árvíz összedöntötte a szegedi reformátusok imaházát és iskoláját. Még ebben az évben Tisza Lajost nevezték ki Szeged újjáépítési biztosának, aki mint jó református közbenjárt a városnál annak érdekében, hogy az egyház templomépítés céljára telket kapjon.⁷⁴

Tisza kezdeményezte azt is, hogy Schulek Frigyeset kérjék fel a templom tervezésére.⁷⁵ Schulek lelkesen vállalta a feladatot. Az építkezést 1882-ben kezdték el, az épület felszentelése pedig 1884. május 25-én történt.⁷⁶

Schulek a felszentelés alkalmából összefoglalta a református templomépítésről vallott elképzeléseit, és ezeket a szegedi templom tervezésénél felmerült megfontolásokkal együtt publikálta is *Az Építési Ipar*-ban.⁷⁷ Tanulmányában Schulek rámutatott arra, hogy a „hosszkiterjedésű” templomok elrendezése a keleten elhelyezett oltár kiemelésének szándékából származik. Mivel azonban a reformátusoknál a liturgiai központok megváltozásával ez a térszervezés értelmét veszítette, Schulek szerint „Az építőművészet van első sorban hivatva új, helyes utakat keresni”. Olyan, a kálvinista liturgiának megfelelő típust kell teremtenie, amivel egyúttal kiküszöbölhető a református templomokra jellemző „kongó üresség”. Ehhez az istentiszteletből kell kiindulni, „az épület használásának módozataiból”, vagyis a funkcióból. Tekintve, hogy az Úr asztala és a szószék a közösség csoportosulásának központja, ahol az Úrvacsoravétel és az Igehirdetés folyik, ennek megfelelően kell ezeket a belső tér középpontjába, vagy közepe tájára helyezni. Schulek szerint

tehát mindez együtt kívánja meg az épület központosítását. Az Úr asztalát azért kell „mértanilag elsődrendű helyre a kellő középre” állítani, mert liturgiai fontossága ellenére olyan szerény bútordarab, ami „jelentőséget csakis a kiváló helyzet által nyerhet”. A szószék azonban mértanilag másodrendű helyen is állhat, mert formájával úgyszólván magára vonja a figyelmet, ráadásul akusztikai szempontból előnyös, ha fal, vagy pillér elé helyezik.

Schulek a teljes központosítás elvén épült cirkuszokról és színházépületekről is szólt, mondván, hogy ez utóbbiak karzat-elrendezését a templomok is átvették. De a karzatokat – a megvilágítás és a belső térhatás szempontjából – problematikusnak ítélte.⁷⁸ A cirkuszi, illetve színházi formák átvételét doktrinér módon utasította el: „mert igen távol esik az általánosan ismert és elfogadott templomtípus fogalmától, és nem egyeztethető össze azzal a pátosszal, amit a templomépülettől megkívánhatunk.”⁷⁹

Schulek tehát az *eisenachi szabályzat* historizálásának szellemében bírálta a „merev központosítást”, de az ő esetében ez nem a középkori katolikus sémákhoz való visszatérést jelentette, hiszen ő a funkcionalitást hangsúlyozta, és a katolikus liturgiából eredő, tehát a reformátusoknál feleslegessé vált térképzést vetette el. Nem hosszahajós, kórusos elrendezést, hanem kompromisszumos megoldást javasolt: „a református templomépület szervezésénél közvetítést kell keresnünk a régi kath. templomtypus és a központosított karzatos szervezet között, mint két ellentét között”.⁸⁰ E kompromisszum szerinte csak következetes mértani rendszer révén lehetséges, amire a középkori műemlékek nyújthatnak példát. Az összetett, jó mértani rendszer egyben „eszme gazdagságot” is jelent, alkalmazása a református templomoknál annál inkább szükséges, mivel itt az eszmei tartalmat nem díszítéssel, figurálisan, hanem csakis „építőművészeti alakítással” kell kifejezni. A templom megfelelő méltóságát, szerinte, a „magasra törő alakítás”, az „elkülönített szabadon állás” és a „régikomoly styl” biztosíthatja: „mely felébresztve a századokat átrepülő képzeletet, szárnyain a múltba visz és így kapcsolatot képez a régmúlt és jelen között [...] méltó, nagy mértékegységet ad a hosszú, örök idő mérésére”.⁸¹

A szegedi református templom tervezésén háromszögből indult ki, amit hosszaházzal és két karéjjal bővített (11. kép). Így olyan kettős természetű struktúrát hozott létre, ami kielégítette a liturgiai követelményeket, ugyanakkor a korabeli historizmus külsőre vonatkozó elvárásainak is megfelelt. Az alapforma kialakítását nagyban befolyásolta a háromszögletű telek,⁸² a tervezett épület középpontja ennek középpontjával esett egybe. Alaprajzilag ez a középpont egyenlő oldalú háromszög, az ebbe írt hatszög adja ki a boltozat formáját, a háromszög mértani középpontjába került az Úr asztala. A két karéj megszerkesztésekor az egyenlő oldalú háromszög köré írható kör sugarával a háromszög két szomszédos csúcsából rajzolt ívek metszéspontja adta a karéjokat képező egy-egy tizenkétszög középpontját. A harmadik oldal bővítményébe – a hosszaházba – ugyanakkora kör írható bele. A szószék a bejárattal szembe, a háromszög csúcsánál levő pillér elé került, az orgonakarzat a főbejárathoz.⁸³

Mivel a szegedi református gyülekezet igen kis lélekszámú volt, Schulek nem kényszerült (általa amúgyis problematikusnak tartott) karzatrendszer kialakítására.⁸⁴ Az épület „gyújtópontját” kívülről torony jelzi,⁸⁵ az oromzatos homlokzat

jobboldalán kis lépcsőtorony egészíti ki az összképet. Az előcsarnok bejáratát vimperga koronázza, a felette levő három csúcsíves ablak a hajó és a karzat megvilágítását biztosítja. Az oromzatban egy csúcsívet két-két félív övez; ezzel a motívummal díszítette később Pecz Samu is budai templomának oromzatát annak pályázati- és első módosított tervén.

Schulek Frigyes szegedi temploma alaposan végiggondolt, koncepciózus mű. Alaprajzi elrendezése az épület funkciójából logikusan levezetett, az adott körülményekhez alkalmazkodó tervezés eredménye. Önálló, egyedi alkotása jelentőségét maga az építész tisztán látta: tudta, hogy épülete fordulópontot jelent a magyar protestáns templomépítészetben. Nem véletlen, hogy jó évtizeddel később írt önéletrajzában így emlékezett vissza művére: „Eddig hazánkban a reformatus templomokat a reformatio idője előtti korból hagyományosan fennmaradt, tehát rom. kath. templom typusa szerint építették [...] A célszerűség tekintetéből azonban kétségtelen ennek az eljárásnak téves volta, mert a hol nincsen áldozó oltár, ott nincsen helye az oltárháznak, vagy is a szentélynek, és nincsen értelme, ha a tervező [az] ilyen valódi értéküket elvesztett tényezőket megtartja és azok szerint irányítja épületét, holott a gyülekezet figyelmének középpontját az Úr asztala és a szószék van hivatva elfoglalni. Központosítás lesz tehát az az alapvonás, melynek ilyen térképzés alkalmával lehetőség szerint meg kell felelni [...] A fokozott nehézségeket fokozott szellemi erővel sikerült legyőzni és létre jött egy olyan megoldás, amelyet, ha nem is lehet minden körülmények között alkalmazandó typusnak elfogadni, mégis kénytelen lesz az utókor eszméinek tisztázása szempontjából figyelmére méltatni.”⁸⁶ Amikor Schulek 1895-ben e sorokat lejegyezte már azt is tudta, hogy gondolatai termékeny talajra találtak, hiszen Pecz Samu budai reformatus temploma már befejezéséhez közeledett.

Felmerülhet a kérdés: vajon ismerte-e Schulek Sturm háromszög-alaprajzú templomtervét? Tudjuk, hogy Sturm 1718-ban írt munkája megvolt Magyarországon,⁸⁷ de a könyv akár bécsi éveiben, avagy bármelyik tanulmányútja során is kezébe akadhatott. Önéletrajzából az is kiderül, hogy valamennyire ismerte a német protestáns templomépítészet problematikáját, hiszen a központosítás kapcsán írta, hogy „A németek év századok óta vesződnek a feladat helyes megoldásával.”⁸⁸ Sturm feltételezett hatásával szembeni érvnek tűnik, hogy a háromszögű alapforma a telek adott formájából következett.

A korabeli német építészetben nem találjuk Schulek templomának párhuzamát. Ez akár az *eisenachi szabályzat* szigorával is magyarázható. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ily módon központosított tér létrehozása – a mértani és liturgikus centrum egybeesése – a reformatus istentisztelet szertartásából is következhet.⁸⁹ Schulek szegedi templomának eredetisége abban is megnyilvánul, hogy a korabeli protestáns templomokkal szemben ő egy centrális magból indult ki (aminek bővítésével egyben hosszanti jelleget is adott épületének), míg az idézett esetekben a longitudinális alaprajzot a négyzet, illetve a keleti rész hangsúlyozásával centralizálták.

II. Pecz Samu és a Szilágyi Dezső téri református templom

Pecz Samu 1854-ben született Budapesten. Az evangélikus gimnázium és a belvárosi főreáliskola elvégzése után két évig a pesti József nádor Műegyetem, újabb két évig pedig a stuttgarti műegyetem hallgatója volt.⁹⁰ Katonai szolgálatának letöltése után két évet Theophil Hansen tanítványaként a bécsi Képzőművészeti Akadémián töltött. Hazatérését követően másfél évig dolgozott Schulek Frigyes mellett a budavári Nagyboldogasszony templom helyreállításán; majd négyhónapos olaszországi tanulmányútja után megszerezte oklevelét a József nádor Műegyetemen.

A magyar Hansen-tanítványokkal ellentétben, Pecz későbbiekben tervezett épületein nem a neoreneszánsz formákhoz, hanem a középkori stílusokhoz kötődött, ami valószínűleg stuttgarti tanulmányaival, illetve Schulek hatásával függ össze.

1880-tól másfél éven keresztül Hauszmann Alajos irodájában dolgozott, 1882-től a Műegyetem középítéstani és középkori tanszékén volt tanársegéd. 1886-ban két tanulmányt is publikált: *A görög kőszervezetek ismertetése, különös tekintettel a görög dór szentély szerkezetére* és *Az ókeresztény templom-építészet fejlődése* címmel.

Úgy tűnik, már pályakezdő mérnökként érdekelte a protestáns templomok kialakításának problémája, hiszen egyik legkorábbi munkája a dévaványai református templom terve volt.⁹¹ 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom megépültekor, akárcsak Schulek, ő is összefoglalta a protestáns templomépítésről vallott nézeteit. Tanulmánya Hollán-díjat kapott, és megjelent a *Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közönyé*-ben. Ennek révén a protestáns templomépítészet elsőrendű hazai szakértője lett.

1887-től rendkívüli, majd 1888-tól rendes tanárként középítéstant tanított a Műegyetemen. 1890-ben a budapesti erzsébetvárosi plébániatemplom (Rózsák tere) pályázatára beküldött hatszög-alaprajzú centrális terve – Aigner Sándorral és Steindl Imrével együtt – megosztott első díjat kapott.⁹²

A budai Fazekas téri református templomot Pecz 1892-es díjnyertes pályatervei alapján, kisebb módosításokkal, 1896-ra építették meg.⁹³ Ugyanebben az évben készült el a Vámház körüli vásárcsarnok; majd 1898-ban ideiglenes épületként a Gólyavár a Műegyetem kertjében.

Az 1890-es években néhány bérházat tervezett; a Szépművészeti Múzeum épületére kiírt pályázaton pedig első díjat nyert. Az ő tervei szerint építették 1900-ban a beregszászi gimnáziumot, 1902-ben pedig az ungvári alreáliskolát. A fiumei tengerészeti akadémia épületének megépítésére 1901-ben pályázatot nyert terve nyomán kapott megbízást.

A Városligeti fasorban építendő evangélikus gimnázium és templom tervezésére 1903-ban írtak ki pályázatot. Pecz benyújtotta rajzait, de kísérőlevélben kérte, hogy terveit hagyják figyelmen kívül a pályázat elbírálásakor. Így az első díjat ugyan nem ő nyerte, de az épületeket mégis az ő tervei szerint építették meg. Az iskola 1904-re, a kéthajós templom 1905. őszére készült el teljesen.⁹⁴ Czizler Győző ugyanebben az évben bekövetkezett halála után, részben ő vette át a Műegyetem épületeinek tervezését: nevéhez fűződik a könyvtár, a műszaki mechani-

ka, mechanika technológia, a géplaboratórium és a gépház épületeinek tervezése. Ezekért a munkákért „udvari tanácsosi” címmel jutalmazták.

1905-ben a debreceni főgimnázium tervezésére kapott megbízást; 1911-ben egy Üllői úti tisztviseelőház építésére. Az Országos Levéltár épületének első vázlat-terveit ugyan már 1898-ban elkészítette, de a kivitelezés csupán 1913-ban kezdődött el, s csak 1926-ban – tehát 1922-ben bekövetkezett halála után – fejeződött be.

A dévaványai református templom terve

A dévaványai református gyülekezetben 1870-től kezdve foglalkoztak új templom építésének gondolatával, de az egyházgyűlés csupán 1882. májusában határozta el, hogy a régi, akkor már életveszélyes templomot bezárják, és helyébe újat építtetnek. A pályázatot 1883-ban írták ki, az első helyezettnek 400, a másodiknak 200 forint díjat helyeztek kilátásba.⁹⁵ A pályaművek elbírálására a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, ahol a tagok közül Pfaff Ferencet, Steindl Imrét és Ybl Miklóst nevezték a bíráló bizottságba. A bírálók a beérkezett terveket általában igen lesújtónak találták, Pecz Samu munkáját azonban mint „érett elme szüleményét” kiemelték, és neki ítéltek az első díjat. Statikai hibákat ugyan találtak tervén – például azt, hogy a támpillérek túl alacsonyan vannak megerősítve s így nem bírják el a boltozat súlyát –, összességében azonban jónak tartották, s különösen nagyra értékelték a „gyönyörűen gruppozott alaprajzot”.⁹⁶

Pecz Samu mind a négy tervlapja fennmaradt hagyatékában.⁹⁷ Alaprajzi tervén (13. kép) hosszaház, széles kereszthajóval bővített, nagy négyzetes, kórosos templom látható. A hosszaház bejárat oldalához négyzetes alaprajzú tornyot tervezett, a végére poligonális záródású kórust, a kereszthajó két szárnyában, illetve a bejárat fölött öntöttvas oszlopok által hordott karzatokat.⁹⁸ Tervét 1885-ben így ismertették *Az Építési Ipar*-ban: „Az elvek, melyekből a tervező e tervezet készítésekor kiindult, egészen véve megegyeznek Schulek Frigyes építész-tanárnak ‘Az Építési Ipar’ 1885. évi 1., 2. és 3. számában kifejtett és a kálvinista templomtypus megalkotásában korszakot képző elveivel, csupán az ‘Úr asztala’ nincs az elrendezésnek a középpontjába helyezve, mert ez a helyi nézetekkel ellenkezett volna.”⁹⁹

A tervek, a rajtuk levő dátum alapján, 1883. november 27-én készültek, tehát jóval azelőtt, hogy Schulek tanulmánya megjelent volna. Ettől függetlenül Pecz természetesen ismerhette Schulek elképzeléseit; az ő tervén is a hangsúlyos négyzeti tér adja meg a többi téregység léptékét, és a szószék szintén az egyik négyzeti pillér elé került. Teljesen ellentmond azonban Schulek előírásainak a kórus, amit viszont a helyiek igényelték. A Schulek által javasolt kompromisszum a régi „katholikus” alaprajz és a központosított „karzatos szervezet” között itt inkább a régies elrendezés irányába billen, még akkor is, ha a karzatok és a nagy négyzeti tér révén a centralizálás is érvényesül. Pecz Samu terve nem annyira Schulek elméletével, mint inkább az 1870–80-as években épült német lutheránus templomokkal hozható kapcsolatba.¹⁰⁰

„A templom román átmeneti stílusban van tartva, s úgy a belső, mint a külső kiképzése a helyi viszonyokhoz mérten van alkalmazva [...] a tervező szigorúan

szem előtt tartotta azokat a szabályokat, melyek, különösen a templomoknak, a külső és a lehetőleg központosított belső összhangzatosságát szabályozzák.”¹⁰¹ Mindez megfelel Schulek „régí komoly styl”-elvárásainak. A külsőn (12. kép) kifejezésre jut a belső elrendezés, a hangsúlyos kereszthajót nyeregretető fedi, de a négyzetet nem emeli ki torony, mint Szegeden. A homlokzati torony kiképzése a nem sokkal későbbi debreceni, illetve a Fazekas téri református templom pályatervében látható torony tagolásával rokon.¹⁰²

Értekezés a protestáns templomok építéséről

Schulekhez hasonlóan, Pecz Samu is egyik templomának megépítése kapcsán foglalta össze a protestáns templomépítéséről vallott elképzeléseit. Ez a munka, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben tartott előadását követően, 1888-ban jelent meg az egylet közlönyében, *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével* címmel.¹⁰³

Tanulmánya bevezetőjében Pecz a protestáns templomépítészeti Schinkel felépéséig sikertelennek ítéli, mondván, hogy „a természetes fejlődést kerülve, minden áron egy erőszakolt új typust akart teremteni”. Csak az akkori legújabb német építészeti találja eredményesnek: „akkor, midőn az erőszakolt tipikus alapalakot elejtve, a természetes fejlődés terére lép.” Magyarországon ennek az építésznek az új szellemét, szerinte, Schulek Frigyes képviselte.¹⁰⁴

Pecz „erőszakolt új typuson” minden bizonnyal a centrális templomtípusokat érti. Ezt bizonyítják az evangélikus templomok szószékének elhelyezése kapcsán írt mondatai: „A lutheránus templom-épületek elrendezésénél, mint másik főtényező, a szószék elhelyezése és az innen kiinduló egyházi szónoklat hanghullámainak terjedése illetőleg hallhatósága szerepel. Ha föltételezzük, hogy a szónokló lelkész mindig egy irány felé beszél, akkor föltételezhetjük azt is, hogy beszéd azon ellypsis határain belül lesz egyenlő erősségben hallható, melynek egyik gócpontjában a szószék áll, s melynek nagy tengelye összeesik a beszélő hangjának irányával. Azonban ezen, nagyjában színházaink elrendezésére emlékeztető módon nem építhetünk templomot, még pedig azért nem, mert 1. ellenkezik a keresztyén egyház építészeti hagyományaival, 2. hiányzik belőle az a vallásos ihlet-gerjesztő térhatás, melylyel minden templomnak birnia kell.”¹⁰⁵

Az *eisenachi szabályzat* szellemében ő is azt vallja, hogy az evangélikus templom hosszházas legyen, az oltár pedig a szentélybe kerüljön. Az evangélikus templom számára legalkalmasabb elrendezés az egy-, két-, avagy háromhajós bazilika, illetve csarnoktemplom; azonban a katolikus templomoknál rövidebb hosszházzal és kevésbé mély szentéllyel. Ugyanakkor a háromhajós templom esetében a redukált mellékhajó használatát javasolja, nyilván a német templomok ismeretében. A kéthajós megoldást a szószékre való megfelelő rálátás miatt szintén jónak ítéli (később, 1903-ban, a fásori evangélikus gimnázium számára ilyen kéthajós templomot tervezett). A teret kereszthajó és karzatok építésével véli bővíthetőnek. A karzatokról azt mondja, hogy „dacára a térhatásra való káros befolyásuknak a legtöbb esetben nem mellőzhető, és elhelyezésüket a kereszthajó száraiba, a redukált mellékhajók fölé, illetve a bejárati oldalra javasolja.”¹⁰⁶

A kálvinista templomokban az Úr asztalát úgy kell elhelyezni, hogy a székek-ről közvetlenül látható legyen, és a lelkész szabadon mozoghasson körülötte: „Legjobban elérhető e követelmény fogantatása akkor, ha az Úr asztalát minden oldalról egyenlő távolságban az ülőhelyektől helyezük el, a mely föltevés centrális elrendezésre vezet, melynek középpontját az Úr asztala foglalja el.” Pecz végül ugyanarra az eredményre jut, mint Schulek: a mértani és a liturgiai középpont egybeszerkesztéséhez. „A kálvinista templom-épület legcélszerűbb alapalakját a sokszög adja meg, melynek középpontjában tehát az Úr asztala, s egyik sarokpillére mellett a szószék foglal helyet.”¹⁰⁷ A sokszög korlátozott méretét, úgymond, bővítményekkel lehet növelni, a karzatok ezekbe helyezhetők. A szószéket legalkalmasabb a bejáratnál szemben elhelyezni, ahol a figyelem egyből ráterelődhet, és a hívők önkéntelenül szimmetrikusan köré csoportosulhatnak. A tanulmány summája szerint „a kálvinista templomépület legmegfelelőbb alapalakja a centrális elrendezés, a hol az építmény csoportosítása egy ideális függőleges tengely körül eurythmikusán történik, s középpontjának a legkiemelkedőbb tér felel meg, a melyhez a kevésbé fontos és alacsonyabb helyiségek csatlakoznak. Az Úr asztalának a középpontba való helyezése által a liturgiai középpont is az épület középpontjába helyeztetik át, azaz: azon hely, a hol a vallási szertartás leglényegesebb része végeztetik építészetileg is középpontot képez és a nyomatékoság vagy kupolaszerű felépítménnyel, vagy pedig centrális toronnyal fejezhető ki.”¹⁰⁸

Kálvinista templomok alapformájaként a három-, négy-, illetve ötszöget javasolja, és katolikus, illetve lutheránus centrális templomok esetében a páros sokszöget ajánlja.¹⁰⁹ „Ha a centrális elrendezésű kálvinista-templomot összehasonlítjuk a katolikus, a görög keleti és a lutheránus centrális elrendezésű templomépületekkel, azt találjuk, hogy csakis a kálvinista templom-épületeknél egyeztethető össze a liturgiai középpont az épület középpontjával. Az utóbbiakban ugyanis az oltár elhelyezése a liturgiai középpontot a sanctuariumba helyezi át, mely a centrális építménynél építészetileg alárendeltebb hely mint a kupolaszerűen kiemelt középonti sokszög.”¹¹⁰ Külön említi a páros sokszögalapú (katolikus) templom példaként Friedrich Schmidt *S. Maria vom Siege*-jét (Bécs, Fünfhaus), ami igen nagy hatással volt rá. Az erzsébetvárosi plébániatemplom pályázatára a fünfhausihoz hasonló centrális tervet nyújtott be (22. kép), de míg a bécsi templom alaprajza nyolcszög, itt az alaprajz hatszögű.¹¹¹

Pecz a központosított protestáns templomépület ötszög köré szervezett „ideáltervét” is mellékelte (21. kép)¹¹². Ennek formája Schulek elméletét fejlesztette tovább, de a fünfhausi templom jegyeit viseli tömbszerűsége, rövid hajója és Schulek szegedi templomához képest centrálisabb összehatása. Alapsémáját tekintve ez a terv a Fazekas téri templom előképe, de az utóbbi megnyújtott hajója a Schulek által javasolt és Szegeden megvalósított centrális és hosszanti tér közötti kompromisszumhoz közelít.

Pecz a centrális református templomok egyetlen hátrányaként említi, hogy „organikusan csak boltozva tervezhetők”. Ez pedig költséges megoldás. Ilyenkor, ha az egyházközösségnek nincs elég pénze, „akkor legcélszerűbb lesz a lutheránus

templom típusához hasonlólag hosszajói elrendezéshez fordulunk, melyet fennyezetten esetleg látható fedélszerkezettel szerkesztünk s kisebb méretű sanctuariumba a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát helyezzük.”¹¹³ Ilyen nyitott fedélszékes, hosszházas tervet készített a vadászerdői református templom számára,¹¹⁴ ahol a szószéket a bejárattal szembe, a kórusba tervezte. A terven a templom egyetlen hosszajóból áll, és csak a bejárati oldalon van karzat, a tetőszerkezetet konzolok tartják. A főhomlokzat tornya nem a homlokzat közepéhez csatlakozik (a dévványaihoz, illetve a debrecenihez hasonlóan), hanem csak a tető magasságában önállósodik, addig két szinten a hajó teljes szélességét elfoglaló előcsarnokba tagozódik. Az egész templom koncepciója teljesen megfelel azoknak az elképzeléseknek, amelyeket Pecz szegényebb református gyülekezetek számára javasolt.

A protestáns templomoknak legmegfelelőbb szerinte a „góth stylus”, nem az ókeresztény építészet formakincse tehát, noha Luther és Kálvin az őskeresztény egyszerűséghez kívánt visszatérni.¹¹⁵ Érdekes, hogy az *eisenachi szabályzat*-tal ellentétben, a pogány eredetre hivatkozva elutasítja az ókeresztény bazilika mintáját. Nem beszél a centrális ókeresztény templomokról, csak korábban – a liturgiai középpontról szólva – említi, hogy a keresztelő és sírkápolnában az építészeti és liturgiai centrum a református templomokhoz hasonlóan egybeeshetett.¹¹⁶ Közben az ókeresztény építészet formáit elveti, ugyanakkor több ízben említi a nagyraértékelt a fűnfhausi *S. Maria vom Siege* formáját,¹¹⁷ amihez pedig Friedrich Schmidt az aacheni palotakápolnát tanulmányozva jutott el,¹¹⁸ az aacheni templom mintaképe pedig a ravennai *San Vitale* volt, háttérben a konstantinápolyi Szent Szegeiosz és Bakkhosz templommal.¹¹⁹ Mindemellett Pecz úgy dönt, hogy a keresztény vallás „uralkodó kifejezését csakis a középkorban a román, de még inkább a góth stylusban nyerte el”. A templom méltósága megköveteli az „emlékszerűséget”, ez pedig legolcsóbban a gótikus téglapépítészeti követésével érhető el (az olcsóság a protestáns egyházak anyagi helyzetét tekintve nem volt mellékes szempont). A gótikus szerkezetek kevésbé anyagigényesek, és kevésbé nemes anyagból is előállíthatók. „E felsorolt szerkezeti előnyök kihasználásával tervezett templom-épületek mintegy műemlékszerű technikai szerkezetképzés ideálját teremtik meg, mert nemcsak a magasabb szerkezeti rendszerek átszellemült állóssága jut bennök érvényre, hanem egyúttal a legkevesebb anyaggal a legnagyobb tért is befoglalják emlékszerűen.”¹²⁰ A gótikus boltozatok akusztikai szempontból előnyösek, a centrális templomoknál a rossz akusztikájú kupolát csak boltozattal lehet helyettesíteni.

A debreceni templom ismertetése előtt Pecz rövid történeti összefoglalást nyújt a protestáns templomépítészeletről, ahol lényegében három csoportot különít el. A „terem-elrendezésű” templomokhoz sorolja a keresztelrendezésű és az egyszerű hosszházas templomokat. A keresztelrendezésű templomok alakja és belső elrendezése „minden, az eszményiség fölé törekvő áhítatot úgyszólván megakadályoz, valamint híjjával van minden, a képzelmet vallásos kegyeletre gerjesztő térhatásnak.”¹²¹ A karzatok rontják a megvilágítást, az oszlopok miatt akadályozzák a kilátást, kívül a több soros ablakképzés az épületnek „profán jelleget kölcsönöz”. E csoport példaként említi a berlini dómot. Valamivel jobb megoldásnak tartja, ha az ilyen templomokban a szószék és az oltár a rövidebb oldalra kerül.

A második csoportba a kör- és poligonális-alaprajzú templomokat sorolja. Ezeket karzataik miatt szintén problematikusnak ítéli. Az idesorolt drezdai *Frauenkirche* belső kiképzését így kritizálja: „A nyolc pillér közé épített és egymás fölé helyezett hét karzat tökéletesen színházaink néző terére hasonlít, s minden egyébbel bír, csak az egyházi épületek vallásos komolyságára emlékeztető tulajdonságokkal nem.”¹²²

A harmadik csoportot a keresztalaprajzú templomok képviselik. A körbefutó karzattal épített keresztalaprajzú templomoknál a jellemző problémák ugyanazok, mint a keresztelrendezésű „teremtemplomok” esetében. Ahol csak a keresztoszárakban van karzat, jobb a belső térhatás és „megkezdik az ésszerű fejlődést azon alak felé, melyet [...] a lutheránus egyházak legmegfelelőbbjeként jeleztünk.”¹²³ Ilyen pozitív irányba mutató templomként említi August Orth berlini *Zionskirche*-jét.¹²⁴

Történeti összefoglalójának végén Schinkel *Werderkirche*-jét, Otzen, Möckel, Dollinger, Hase keresztalaprajzú templomait említi példaértékűekként.¹²⁵

Elméleti összefoglaláson túl, Pecz értekezésének jelentőségét az adja, hogy részletesebben kidolgozta az ideális kálvinista templomtípust mint Schulek. Öt-szög-központú ideálterve Schulek szegedi épületéből s elméletéből logikusan következtetett, de ezen olyan új alapformát dolgozott ki, ami szerencsés módon néhány évvel később a Fazekas téri templomon (némi módosulva) meg is valósulhatott.

A debreceni Kossuth utcai református templom

Pecz a debreceni református templomon a viszonylag csekély építési költség miatt nem tudta megvalósítani ötszög-központú tervét. Szombathy István debreceni főbíró és felesége, Veresmarty Zsuzsánna, alapítványában szigorúan meghatározták az építkezés összegét, s ezzel megkötötték az építész kezét.

A tervek 1885-ben készültek, a templom kisebb módosításokkal, 1886–1888 között ezek alapján épült meg.¹²⁶ Noha a szakirodalom a templom hagyományos latinkereszt formáját hangsúlyozza,¹²⁷ Pecz szerkesztési kiindulópontja a négyzet volt, amit keresztirányba bővített: a négyzet három oldalához egy-egy egyszakasos, a negyedikhez háromszakasos bővítmenyt csatlakoztatott (14. kép).¹²⁸ A szószerk a központi négyzet egyik lementszett sarka elé került, az Úr asztala az átlók metszéspontjába. A főbejáratnál van az orgonakarzat; a három rövid oldal-szárnyban alacsony empóriumok növelik a templom befogadóképességét. A karzatokhoz vezető lépcsőket Pecz az egyszakasos bővítmenyek közötti sarokterekbe kívánta helyezni. Az első terven a kétkarú lépcsők önálló „U”-alapformájú tömböt alkotnak. A kiviteli terven (15. kép) maguk a lépcsőkarok helyezkednek el befordított „U”-alakban, a kívül vezetett közlekedőfolyosóval pedig az egyszakasos bővítmenyeket lesarkított négyzet formába fogta össze. Ez a külső lementszett sarkú négyzet a kisebb belső négyszöget ismétli.¹²⁹ A háromszakasos szárny két oldalán keskeny folyosók húzódnak, melyek nem hordanak karzatot. Az alaprajz tökéletesen megfelel a Schulek által ajánlott „következetes mértani szerkesztésnek”: az alapnégyszögbe írható kör megadja a sarkok lementszésének helyét,

ugyanígy egy nagyobb sugarú kör érinti a nagy négyszög oldalainak közepét, a központi négyzet megismétlődik a főhajón. A szerkesztésnek ezt a rendszerét Pecz a tanulmányához mellékelt alaprajzon az érzékletesség kedvéért be is rajzolta.

A templom külső arányai (16. kép) szinte pontosan megfelelnek a dévaványai terveknek. A négyszögletű torony mindkettőn a főhomlokzat közepéhez csatlakozik, három szintes és a süveget minden oldalról oromfal kíséri. A keresztszárakat mindkét esetben oromzat zárja, és haránt irányú nyeregtető fedí. Az 1885-ös terveken a keresztszárak homlokzatain még körablakok vannak, a kiviteli terven azonban ezek a dévaványaihoz hasonló, nagy osztott csúcsíves ablakokra módosultak.

A belső elrendezés (17. kép) a liturgiai és mértani központra koncentrál. A padokat sugárirányban rendezte az Úr asztala körül. A központi négyzetet nyolcosztású bordás boltozattal emelte ki; a négyzet lemetszett sarkairól két-két borda indul. A padok és a karzatok homloklapjainak oszlopos, háromkaréjos lezárású díszítése, a szószék neogótikus tagolása egyaránt a Fazekas téri templom berendezéséhez hasonló. Az asztalosmunkákat, Pecz tervei szerint, Thék Endre és Nagy Péter készítette.¹³⁰

A debreceni református templom épülete sikeres kompromisszum eredménye. Szíve szerint Pecz már itt megvalósította volna ötszög-alapú ideáltervét: tanulmányában külön szól arról, hogy ez a építési költség korlátozása miatt nem volt lehetséges. Sajnálkozott továbbá amiatt is, hogy ugyanezen okból a centrális magot kívül nem tudta megfelelő hangsúlyozni, s a négyszög miatt a szószék sem kerülhetett a bejárattal szembe.¹³¹ A debreceni templom, noha külső megformálását tekintve Pecz korábbi dévaványai templomához kapcsolódik, az alaprajzi elrendezés és a belső tér centralizációja miatt átmenetet képez a dévaványai és az ötszögű ideálterv között. A hosszház és a központi tér összecygeztetésével már a későbbi Fazekas téri templom koncepcióját előlegezi meg.

*Pecz ötszög-alapformájú tervének első megvalósulása:
Sztehlo Ottó szolnoki református temploma*

A szolnoki kálviniista templom tervezésére 1890 nyarán írtak ki pályázatot, a pályaművek benyújtásának határideje augusztus 16. volt.¹³² A Magyar Mérnök- és Építész Egylet még azon a nyáron elbírálta a terveket, és Stehlo Ottó *Körbe rajzolt V* jeliségű munkáját jutalmazta első díjjal. A presbitérium elfogadta az egylet javaslatát és elhatározta, hogy a templomot e tervek szerint fogja megépíteni.¹³³

Szehlo tervén Pecz Samu 1888-ban publikált templomtervének hatására olyan ötszögből indult ki, amelynek középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szembeni pillér előtt pedig a szószék van (23. kép).¹³⁴ A központi ötszög bővítései azonban Pecz tervével ellentétben nem poligonális záródású karéjok, hanem kis téglalapok. A bővítésekben a padok az Úr asztala felé irányulnak, a bejárat és a két mellette levő bővítésben a teret karzatok növelik. Pecz rajzához hasonlóan a homlokzati oldalon két lépcsőtorony, a bővítések között kiszolgálóhelyi-

ségek találhatók. Szehlo alig változtatott a Pecz által készített alaprajzi sémán, az alaprajzok között nyilvánvaló az összefüggés.

A templom külső kialakításán Szehlo szintén Pecz tanácsait követte (24. kép). Erre utal a két „alárendelt” bejárati torony, a hangsúlyozott középrész. De a centrális ötszöget nem vezette át tízszögbe, hogyan azt Pecz javasolta.

1896-ban, a millenniumi kiállításon Pecz akkora már elkészült budai református templomának tervei mellett Szehlo rajzait is kiállították. Egy kortárs így értékelte munkáikat: „Mindkettő azonos alapokon indulva ötszögletes alaprajzi elrendezést mutat, s e téren nevezetes műalkotások számába mennek, a mennyiben korszakot alkotó művek a kálvinista templomépítészet terén. Schulek Frigyes nyomdokain haladva, ez iskolának sikerült a református isteni tiszteletnek legmegfelelőbb alaprajzi megoldást megadni. A három művész megmutatta, hogy ügyes csoportosítással tetszetős külsőt is lehet adni a szokatlan alaprajzú fölépítménynek.”¹³⁵ Tény, hogy Schulek, Pecz, valamint Szehlo templomaikkal olyan új centrális elveket hoztak a magyar protestáns templomépítészetbe, aminek nem volt hagyománya.

A korabeli svájci református és németországi evangélikus templomépítészetben Schulek és Pecz templomainak nem sikerült megtalálni a párhuzamát. Úgy tűnik, hogy a „Schulek-iskola” nemcsak Magyarországon, hanem európai viszonylatban is eredeti műveket teremtett.

A budai református egyház megalakulása és a Fazekas téri telek megszerzése

„Sok igazság van Menelius Agrippának a gyomor és a test többi részei között folyt harcról mondott parabolájában, de megfordítva is igaz ám, hogy az egészséges szervezethez megkívántatik, hogy ne csak fő- és visz-ér duzzadjon az egészséges vértől, de a kisebb véredények közvetítésével a szervezet végtagjai is nyerjenek folyvást üdítő, erősítő, őket az egész szervezettel szorosán összekapcsoló táplálékot.”¹³⁶

A fenti sorokat Farkas József írta 1898-ban, a pesti református egyház történetéről szóló művében, példázatával hangsúlyozva a leányegyházak létrehozásának, a „vérfrissítésnek” a fontosságát. Nem véletlen azonban, hogy mindezt a budai gyülekezet kapcsán mondta el. Több mint egy évtized távlatából ő már látta és értékelte azt a frissességet, amit a budai gyülekezet vitt a budapesti református egyházi életbe. A budai hívek kiemelkedő aktivitással vették ki részüket a helmissziós munkából, s két együletet is alakítottak: a Budai Református Nőegyletet¹³⁷ és a Nagypénteki Református Társaságot.¹³⁸ Adakozásaikkal segítették saját templomuk elkészültét is. Farkas számára tehát joggal vált a budai egyház a leányegyházak szükségességének és hasznosságának bizonyítékává.

A budai egyház születésének története 1883-ban kezdődött, amikor a pesti református egyházmegye áprilisi közgyűlésén Sípos Pál javaslatára megbízták az esperest, hogy miután a budai I., illetve II. kerületben a református hívek lélekszáma 2300-ra emelkedett, a kerület előkelő református lakóival karöltve tegye meg

az előmunkálatokat egy leányegyház létrehozására.¹³⁹ Indokolta ezt az a körülmény is, hogy a budaiaknak nehezen megközelíthető volt a Kálvin téri, illetve az óbudai templom, amelyek az ünnepek alkalmával zsúfolásig megteltek, és már nem tudták megfelelően kielégíteni az igényeket.

Azonban rövidesen az a tábor kerekedett felül a pesti egyházban, amelyik nem akarta, hogy a pesti mellett újabb kis egyházak jöjjenek létre, hanem a pestit kívánták növelni, és az összes hazai református egyház központjává tenni. Az 1883. november 7-i egyháztanácsi ülésen kérték az esperest, hogy 1883. tavaszi határozatát ne érvényesítse, s ő ezt meg is ígérte.¹⁴⁰ Ugyanebben az évben meghalt Török Pál püspök,¹⁴¹ így a budaiak ügye kis időre háttérbe szorult, mert az egyház vezetősége az új püspök megválasztásával volt elfoglalva.

A budai hívek azonban önállóan kezdtek szervezkedni: Borosnyay Oszkár belügyminiszteri osztálytanácsos 1884. május 30-án tanácskozássra hívta össze a budai rész néhány előkelőbb református hívét azzal a céllal, hogy önálló egyházat alapítsanak.¹⁴² Szeptemberben az egyháztanács már ismét foglalkozott a budaiakkal és javasolta, hogy egy bizottság lépjen kapcsolatba az ottani hívekkel.¹⁴³ Az 1884. október 14-én tartott egyházmegyei ülésre a budai hívők vezetői levelet küldtek, amiben kiemelték, hogy tekintettel a budai egyház történelmi múltjára és a hívők lélekszámára anyaegyházat kívánnak alapítani „mind a budai ev. ref. egyház, mind a magyar nemzetiség érdekében”.¹⁴⁴ A budaiak egyháztanáccsal szembeni elégedetlensége fejeződött ki levelük hangvételében, magabiztosságukat és önállóságukat pedig az hangsúlyozta, hogy közölték: az adózó hitsorsosokat összeírják és kiadnak egy könyvet a budai református egyház 1668 előtti történetéről. A közgyűlés ezt a levelet nyilván nem hagyhatta válasz nélkül és igyekezett rendezni a viszonyt. Megbízta az esperest, hogy a budaiakkal egyetértésben, az egyházi törvény szabályai szerint tegyen meg mindent a budai egyház felállítására érdekében.¹⁴⁵

A kérdéssel legközelebb az 1885. január 17-én tartott egyháztanácsi ülésen foglalkoztak, miután előző év decemberében a budaiak újabb kérvénnyel fordultak az egyházhoz, amiben azt kérték, hogy állítson fel helyettes lelkészséget Budán. A hívek is engedtek tehát igényeikből, az egyházi bizottság pártolandónak találta a kérést, de a leányegyház létrehozását anyagi okokból kifolyólag egyenlőre kivihetetlennek tartotta. A bizottság javaslata alapján öt-öt tagot neveztek ki, hogy megvizsgálva a lehetőségeket, valamilyen köztes megoldást találjanak. Az egyháztanács Szász Károly püspököt,¹⁴⁶ Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert, Dr. Kovácsy Sándort és Szilassy Aladárt küldte ki, a budaiak Borosnyay Oszkárt, Dr. Hamary Dánielt, Dr. Kiss Áront és Szóts Albertet. A egyházi bizottság ezen az ülésen indítványozta azt is, hogy az egyháztanács folyamodjon kérvénnyel a fővároshoz, annak érdekében, hogy az számára templom, paplak és iskola céljaira telket adományozzon. Ezt is elfogadták, de a kérvény beadását az öttagú bizottság jelentésének beérkezése utánra halasztották.¹⁴⁷

A kiküldött vegyesbizottság javaslatait az egyháztanács az 1885. március 6-án és 12-én tartott üléseken vitatta meg. Elrendelte, hogy a budai részre haladéktalanul helyezzenek ki egy segédlelkészt, aki ellátja a keresztelés, esketés, temetés, Úrvacsoraosztás feladatát, vallásoktatást tart az elemi iskolákban és nyilvántartja a

híveket. Az építendő templom építési költségeinek összegyűjtésében és a hívek számbavételében egy megalakítandó állandó helyi bizottság kellett segítkezzen. A bizottságot a segédlelkészen kívül 25 tagúra tervezték, akik közül húsz tagot a budaiak jelöltek, ötöt pedig az egyháztanács kellett küldjön¹⁴⁸. A március 12-i ülésen a templom építésére vonatkozó több döntés is született. Elhatározták egyrészt, hogy az említett helyi bizottság jogköre és feladata legyen, hogy gyűjtést rendezzen a létrehozandó templomalap javára, de a befolyt összegekkel csak az egyháztanács rendelkezhetett; másrészt az egyháztanács kijelentette, hogy megpróbál templom, iskola és paplak céljára telket, a templom építésére pedig az egyházi közalapról és az egyházkerület államsegélypénztárából pénzt szerezni.¹⁴⁹

Szász Károly püspök foganatosította az egyháztanácsi rendeleteket, és Simon Ferenc vallásanfitót kinevezte segédlelkésznek. Ő 1885. április 6-án már istentiszteletet tartott és Úrvacsorát osztott Budán. Szintén a márciusi határozatokkal összhangban 1885. április 21-én Budán a nemzeti tornacsarnokban megtartották a budai egyháztagok tanácskozását, Szász Károly és gróf Tisza Lajos¹⁵⁰ elnöklése alatt, és megválasztották a budai helyi bizottság tagjait.¹⁵¹ A lelkigondozás tehát 1885 tavaszán vált lehetővé Budán, és megkezdhetette a munkáját az egyháztanáccsal együttműködő helyi bizottság.¹⁵²

Legelőször hivatalos helyiséget béreltek az egyháznak a Dísz téren, és meggyeztek a budai evangélikusokkal, hogy amíg saját templomuk fel nem épül, a várbeli evangélikus templomban tarthatnak református istentiszteletet.¹⁵³ Ezért az evangélikusok pénzt nem fogadtak el, és 1888-ban, amikor a reformátusok 100 forintot felajánlottak a templom bérlete fejében, az evangélikusok ezt a templomalapítvány javára visszautalták.¹⁵⁴

1885 tavaszán a budaiak elhatározták, hogy a templom építésére gyűjtést rendeznek, s nyáron az egyháztanács elnökségének jóváhagyásával segélykérő íveket küldtek szét az országba. Ennek eredményeképp az év végére 7000 forint gyűlt össze.¹⁵⁵ Igazi lendületet azonban Tisza Kálmáné, gróf Degenfeld-Schomburg Ilona fellépése adott a gyűjtésnek. Farkas József elbeszélése szerint a budai helyi bizottság képviselői megjelentek a Tisza Kálmán által adott egyik ünnepélyen, tiszteletüket tették a miniszterelnöknél, és kérték, támogassa őket céljaik elérésében. Ezután fogadta el Degenfeld Ilona a felajánlott pártfogónői tiszteletet, és a következő években nagy energiával munkálkodott azon, hogy e feladatának megfeleljen.¹⁵⁶ Részben az ő közbenjárásának, másrészt Darányi Ignác, Szász Károly és Tisza Lajos támogatásának köszönhető, hogy Falk Miksa, a Hírlapírók Egyletének elnöke, az egylet által rendezett sorsjáték jövedelméből előbb kétezer forintot, majd minden évben a jövedelem kétnyolcadát ajánlotta fel a templomalap számára.¹⁵⁷ Tisza Kálmáné operaházi előadásokat, jótékony estélyeket, vallásos felolvasásokat és hangversenyeket is szervezett a templom javára.¹⁵⁸ Sikere csúcsát jelentette, hogy az egyik operaházi estély alkalmával maga Ferenc József is felajánlott ötszáz forintot a templom építésére.¹⁵⁹

A korábbi egyháztanácsi határozatok jegyében gróf Tisza Lajos és Szász Károly kérvényt nyújtott be a fővároshoz a telek ügyében. 1885. július 1-éről keltett levelükben hangsúlyozták, hogy a református egyházi élet felkarolása összefügg a főváros erkölcsi állapotával, tehát a főváros érdeke támogatásuk. Protestáns

egyházi körökben a múlt század nyolcvanas éveiben kezdtek egyre inkább hangsúlyozni a belmisszió jelentőségét, s ennek nyomán sorra alakultak a vallásos szellemű egyesületek. Ezeket gyakran az újonnan szerveződött egyházközségek hívei alapították azzal a céllal, hogy a robbanásszerűen fejlődő nagyvárosokban (elsősorban Budapesten) segítsék a fiatalok vallásos nevelését, és a szociális problémákat adakozásokkal, jótékony cselekedetekkel kezeljék. Itt tehát nem csupán az alapvető vallásos igények kielégítéséről volt szó, hanem olyan társadalmi mozgalomról, amely az 1890-es évekre az egyház belső megerősödéséhez vezetett, és jelentősen növelte a fővárosban a vallásos élet, a keresztény erkölcsök értékét.¹⁶⁰ Tisza és Szász levele arra is hivatkozott, hogy a Kálvin téri templom már nem képes az egész főváros református lakosságának igényeit kielégíteni, a budaiak nehezen tudják megközelíteni a templomot. Újra felbukkant a magyar nemzet erősítésének gondolata: „az ottlakó, részben még most is idegennyelvű lakosság között nemzetiségi szempontból is felettlébb szükséges, hogy számára a megszilárdítandó kálvinista egyház által egy újabb magyar központ állíttassék. [...] ha a fővárosi társadalom magyar színezetét akarjuk, az iskola működését a magyar istentiszteletek s a felnőttek egyéb társadalmi csoportosulásainál is támogatni kell.”¹⁶¹

Két krisztinavárosi telket ítélték megfelelőnek: a Kreipl-laktanya telkét a Kóna-őr utcában, illetve a krisztinavárosi színkör telkét.¹⁶² Az adományozásra jó alkalomnak tűnt a török kiűzésének kétszázéves évfordulója. A kérvényezett helyek és a fővárosi tanács ügyintézési lassúsága miatt azonban 1886-ban szinte semmi nem történt. A tanács átutalta az ügyet a pénzügyi és gazdasági bizottmánynak,¹⁶³ az pedig továbbutalta a telekadó bizottmánynak, ahol a krisztinavárosi Szent János téren levő két telek átadását javasolták,¹⁶⁴ de végleges megállapodás nem született.¹⁶⁵ Az 1887. december 17-én tartott egyháztanács ülésen a budai helyi bizottság jelentette, hogy a budai hívek türelmetlenek, és a gyűjtést is akadályozza, hogy a telek ügye nem jut előbbre. Újra felkérték az egyháztanácsot, hogy nyújtson be kérvényt a fővároshoz.¹⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a kérvényt megújítsák, el kellett volna döntenie, hol épüljön fel a templom.

A budai helyi bizottság 1888. január 21-én tartott ülésén javasolták először a Fazekas teret, amit az egyháztanács elfogadott,¹⁶⁷ s így 1888. februárjában Tisza Lajos és Szász Károly újabb levelet címzett a fővárosnak, amelyben immár a Fazekas téren kértek telket. Noha 350 négyszögöl területet kérvényeztek, kiemelték, hogy a 210 négyszögöl alapterületű Kálvin téri templomnál kisebbet kívánnak építeni, de mert egyenlőre a templomnak konkrét terve nincsen, „oly terület volt kérendő, mely a templom épület elhelyezésének illetőleg külalakjának ne praecipitáljon”. Biztosítani szándékozták tehát, hogy a tervező a későbbiekben viszonylag szabadon formálhassa meg az épületet. A levélből az is kiderül, hogy a templomot a tér közepére képzeltek: „az építendő templomot, mint magában álló épületet contempláljuk, mely mellett a Fazekas tér téri jellege ezentúl is megmaradna”. De az egyház azzal, hogy ezt a teret választotta, feladta korábbi kérvényében foglalt szerényebb igényeit, mert a „Fazekas téren csak oly templom épülhet, mely ezen díszes térhez s annak fekvéséhez minden tekintetben méltó legyen.”¹⁶⁸

A Duna part (Margit rakpart) és a Fő utca között elterülő Fazekas tér¹⁶⁹ és a Fő utca között az 1880-as évek elején készült térképek még épületeket jelölnek.¹⁷⁰ Az

1885-ös, Homolka József féle térképen, azonban a tér már nyitott volt a Fő utca felé. A régi nevekből az következik, hogy rendszeresen vásárokat tartottak itt.¹⁷¹ A jó közlekedést a Margit rakparton lóvasútpálya és a csavargózós hajóállomása biztosította.

Az 1880-as években a fővárost foglalkoztatta a budai Duna-part rendezésének terve, s ezen belül a Bomba tér (ma Batthyány tér) és a Fazekas tér központi jelentőséget kapott. A Fazekas téren előbb vásárcsarnokot akartak építeni, majd 1884-ben a budai színháznak engedték át, és a vásárcsarnok leendő helyét a Bomba téren jelölték ki.¹⁷²

Az egyház azzal, hogy a Fazekas teret választotta, két dolgot vállalt: egyrészt meg kellett győznie a fővárost arról, hogy a színház építésének feltételei nem adóttak, s nincs rá akkora igény, mint a református templomra; másrészt a Duna part reprezentatív helyzete miatt ide városépítészeti szempontok miatt költséges templomot kell építeni. 1888. februári levelükben az egyház vezetői sikerrel érveltek a színház ellen, mondván, hogy Budán már van színház a várban, aminek a fenntartása is nehezen biztosítható. A református templom mellett ismét az erkölcsnemesítés és a nemzeterősítés érveit használták: „Ha sikerül a főváros támogatásával a célbavett templomot felépíteni, melyben más nyelven, mint magyarul isteni tisztelet tartatni nem fog, az a vallás-erkölcsi élet fejlesztése mellett egy újabb eszköze lesz a magyarosodásnak is”.¹⁷³

A véleményezéssel megbízott fővárosi mérnöki hivatal pozitívan értékelte a kérvényt: amennyiben a reformátusok díszes és a „kor követelményeinek megfelelő” templomot építenek, az „csakis díszére szolgálhat úgy annak a városrésznek, mint a budai Duna partnak, amely a meglévő és épülő házsor egyformaságát megszakítja és változatosságot okoz esztetikailag jól hat és kellemesen élénkíti a tájképet”. Leszögezték azt is, hogy a templom céljára átadott 218 négyszögölön túl fennmaradó területet közcélra kell felhasználni, lehetőleg parkosításra. A fővárosi középítési bizottmányának 1888. szeptember 21-én tartott ülésén a mérnöki hivatal a színházépítés tervének hatálytalanítását és a telek átengedését javasolta.¹⁷⁴

A budai hívek egy része azonban nem értett egyet az egyház döntésével. Különösen a krisztinavárosi polgárok tiltakoztak, mivel a vizivárosi Fazekas tér távolabb esett tőlük mint a Szent János tér. Levelet intéztek ez ügyben Kammermayer Károly főpolgármesterhez, és a „budai reformátusok nagyobb részének” nevében kérték, hogy a Szent János teret adományozza a budai egyháznak.¹⁷⁵ Többek között ezt is tárgyalta a telekadó bizottmány 1889. május 17-én tartott ülésén, s úgy döntött, hogy a Szent János teret célszerűbbnek tartja, mivel a reformátusok zöme ezen a környéken lakik, és mert itt „szerényebb igényű és jóval csekélyebb költségű templom és paplak is volna létesíthető”, míg a Fazekas téren csak jóval nagyobb anyagi áldozattal lehetne azt megépíteni, ráadásul paplakra ott hely sem lenne. A bizottság ehhez még diplomatikusan hozzáfűzte, hogy ha az egyház továbbra is ragaszkodik a Fazekas térhez, és a templom megépítéséhez megfelelő tőkével rendelkezik, a telek átadása ellen nincs észrevétele. A telekadó bizottmánnyal ellentétesen foglalt állást a pénzügyi albizottmány, valamint a pénzügyi és gazdasági bizottmány. A vélemények különbözősége miatt a főváros tanácsa a Fővárosi Közmunkák Tanácsához fordult, hogy városrendezési szempontokat fi-

gyeembe véve nyilatkozzon a kérdésről.¹⁷⁶ A fővárosi közgyűlés mégsem várta be a közmunkatanács jelentését, hanem 1889. június 19-i ülésén úgy döntött, hogy a Fazekas teret díjtalanul átengedi a reformátusoknak a következő kikötésekkel: a telken csak templom építhető paplak nélkül; az új templom „monumentalis jellegű legyen”; a határozattól számított öt éven belül a munkákat meg kell kezdeni.¹⁷⁷ Néhány nappal később a Közmunkák Tanácsa is a Fazekas tér mellett foglalt állást. Végül a belügyminiszter július 10-én jóváhagyta a döntést.¹⁷⁸

Noha a telek kérdése eldőlt, a viták nem szűntek meg. Évekkel később, amikor már elkezdődött az építkezés, a budaiak még mindig panaszkodtak, és elégedetlenségüknek a helyi érdekeket képviselő *Buda és Vidéke* című lapban adtak hangot, ahol 1893 tavaszán a J. L. monogrammos szerző kritizálta a főváros tanácsát: „Ha már most a Fazekas-teret szépen parkíroznák és beültetnék ez kétségteljesen Buda egyik legszebb pontja és nevezetessége lenne. De mit csinál a tanács? A tanács nekiáll, oda ad a Fazekas-térből egy nagy darabot református templomra, vagyis beépítteti. Az építkezés első munkálataihoz már hozzá is fogtak. Ez ellen már tenni nem lehet semmit, de azt megkívánhatjuk és meg is követeljük, hogy ha a templom felépült a körülötte elterülő térséget pusztán ne hagyják, hanem [...] beültessék és parkírozzák.”¹⁷⁹ Egy másik ismeretlen szerző a túlzott beépítésekről írva epésen megjegyzi: „Szakítani kell a hagyományos építési politikával, melynek hátrányai már most is keservesen tapasztalhatók. Ennek a politikának az eredménye a túlzásulolás és az ízléstelenség, mit a külföldi szakemberek elítélő és kirívó színekkel ecsetelnek, oly kirívó színekkel, hogy már a vak is megláthatná.” Ugyanebben a cikkben a krisztinavárosiak „szívfájdalmát” is megfogalmazta a Szent János térrel kapcsolatban, kiemelve, hogy „e tekintetben is egy nem kielégített budai érdeklődéssel állunk szemben”. A cikkírókat láthatóan leginkább az bántotta, hogy a budaiak ügyeiről Pesten és pestiek döntenek: a főváros tanácsa és a reformátusok pesti vezetői. Kiderül ez az utóbbi cikk befejezéséből: „Azt is hangoztatják, hogy az ekleziának már rég önállóan és függetlennek kellene lenni nem pedig még mindig leányegyháznak. Panaszkodnak arról is, hogy a templom építési terveit Pesten állították ki nem pedig Budán.”¹⁸⁰

A pályázat

A templom javára rendezett estélyekből, különböző adakozásokból 1890 tavaszára közel ötvenezer forint gyűlt össze.¹⁸¹ Gróf Tisza Lajos főgondnok elérkezettnek látta az időt, hogy az építés ügyére felhívja az egyháztanács figyelmét. Az 1890. március 28-án tartott ülésen Tisza javaslata alapján bizottságot alakítottak, melynek feladata volt, hogy a helyi bizottság három tagjával együttműködve a további teendőket meghatározza. A pesti egyház gróf Tisza Lajoson kívül Hegedűs Sándort, Kerkapoly Károlyt és Steiger Gyulát küldte ki,¹⁸² a budaiak Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert és Dr. Kiss Áront.¹⁸³

Jelentésüket június 28-án tárgyalta az egyháztanács. Eldöntötték, hogy a templom tervének és költségvetésének elkészítésére nyílt pályázatot fognak kiírni. A pályaművek benyújtási határidejét 1892. január 1-jében határozták meg, szokatlan-

nul hosszú időt adva a tervezőknek. Ennek kettős oka volt: egyrészt az egyház nem volt még birtokában a templom teljes felépítéséhez elegendő összegnek; másrészt: „annál több kilátás nyílik arra, hogy elsőrendű építések is foglalkozzanak e tárggyal. S ezt annyival is inkább lehet reményleni, ha elegendő idő engedtetik a pályázatra, mivel egy megfelelő templomnak a Fazekas térre való tervezése – tekintve ennek fekvését és környezetét – oly műszaki feladat, hogy az ország első építészei között is fognak találkozni, kik nemes becsvágyuk által ösztönözve készek leendnek építési képzettségükkel, fejlett ízlésükkel az említett célra közreműködni.”¹⁸⁴ Bírálóként a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, a legjelesebb műre 800, a második díjasra 600 forint tűztek ki, és leszögezték, hogy a tervek az egyház birtokába kerülnek.

A pályázati kiírás szerint a templom maximális alapterülete 218 négyszöggől lehetett; teraszra tervezendő és a dunaparti házsorhoz képest hat öllel beljebb kell állnia. A fennsík környezetbe illesztése is megoldandó maradt, amennyiben korlátal fogják elválasztani a tértől, akkor a templommal „architektonice összhangzóknak kell lenni”

„Kívánatos, hogy a tervek vagy román, vagy ó német, vagy korai góth avagy egyszerű renaissance stílusban készíttessenek. Az épület legyen arányaiiban lehetőleg monumentális, de másrészt egyszerű, komoly, általában a protestáns templomjelleg ne tévesztessék szem elől, s oly anyagok alkalmazásával terveztessék, hogy a templom fenntartása minél kevesebbe kerüljön.”¹⁸⁵ További kívánalmak voltak, hogy a karzaton és a földszinten összesen hatszáz ember férjen el; a karzatra lehessen orgonát helyezni; a templom fűthető legyen és sekrestye tartozzon hozzá, valamint, hogy az összköltség ne haladja meg a 90–100 ezer forintot. Júliusban megjelent a hirdetmény a *Vállalkozók Lapja*-ban, azzal, hogy két alaprajzot, két metszetet és annyi homlokzatrajzot kell beadni, ahány különböző homlokzata van a tervezett épületnek, mindezeket 1:100 léptékben.¹⁸⁶

Másfél év csend következett. Az egyház tovább folytatta a gyűjtést, a pályázók pedig kidolgozták és 1892. január 1-jére be is nyújtották terveiket. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1892. január 25-i ülésén kinevezett bíráló bizottság tagjai: Czigler Győző, Kiss István, Schulek Frigyes.¹⁸⁷ A kitűzött határidőre három pályázótól négy pályamű érkezett be, ezeket az egyháztanács februárban átadta a bírálóknak,¹⁸⁸ akik április 27-re elkészültek a jegyzőkönyvvel.¹⁸⁹

A bíráló bizottság egyértelműen a *Viribus unitis* jellegű tervet ítélte a legrosszabbnak. A mű készítőjének nevét nem tudjuk, csak azt, hogy több ponton is eltért a pályázati kiírástól: 127 497 forint 66 krajcárról szóló költségvetése jóval meghaladta a megadott felső határt, a beépített alapterület is felülmúlta a 218 négyszögöles limitet. A rajzok bazilikális elrendezésű, háromhajós „katolikus templomot” ábrázoltak, sokszögzáródású kórossal, ami ellentmondott a pályázati követelménybe foglalt protestáns templomjellegnek. A bizottság konstataulta, hogy a terv eredetileg egy másik (katolikus) templom számára készült, ráadásul a pályázó még arra sem vett fáradságot, hogy a rajzokat lemásolja, hanem csak lekaparta tervéről a mellékoltárokat, gyóntatószékeket, az oldalra eső szószéket és a főoltárt (utóbbi helyére „célszerűtlen helyzetű református szószéket” helyezett). A cím is a letörölt régi cím helyére volt írva, a költségvetésből viszont a szerző, vesztére,

elfelejtette kitörölni a „szentély” és a „toronykereszt” szavakat! A térbeosztás a bírálók szerint „református templom céljaira nem alkalmas”, mert a szószerék és az Úr asztala a templom legnagyobb részétől távol esik, és a „mellékhajók távolabbi részeitől a basilica oszlopsor folytán a szószeréket nem is lehet látni”. Szerkezeti hiányosságokon túl a templom stílusával kapcsolatban is elégedetlenségét fejezte ki a bizottság, az egészet „szervetlen és összhang nélküli építmény”-nek nevezte, „mely általános fogyatékoságaival egészen kirí a többiek közül, díjazás tekintetében szóba se jöhet”.¹⁹⁰

A díjazásra nem méltatott művek közül a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, B jellegű* terv minden bizonnyal Kauser József egyik pályaműve volt.¹⁹¹ Kauser egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, tervmagyarázatot és 106 242 forint 82 krajcárról szóló költségvetést nyújtott be. Alapterületben nem, költségvetésben pedig alig lépte túl a megadott kereteket.¹⁹² Az alaprajz szabályos hatszögének öt oldala hatszögzáródású empóriumfülkékkel, hatodik oldala orgonakarzattal bővített. Nem kizárt, hogy a tervezőre hatott Pecz Samunak az erzsébetvárosi templom pályázatára benyújtott munkája, hiszen – noha a rajzokat csak 1892-ben közölte az *Építő Ipar* (22. kép) – Schulek Frigyes bírálata már 1891 februárjában megjelent.¹⁹³ A páros sokszög, Pecz Samu protestáns templomépítésről írott műve szerint, inkább a lutheránus, illetve a katolikus templomok követelményeinek felelt volna meg, a kálvinista templomok számára a páratlan sokszög lett volna alkalmasabb kiindulási alakzat.¹⁹⁴ Hasonló okokból kifolyólag a bírálók az alapkonceptiót részben jónak, részben problematikusnak ítélték. A hatszög alaprajznak köszönhetően az Úr asztala az épület középpontjába került, a felette levő tizenkét szögű kupolaépítmény fokozta volna „a templom belső rendeltetésének és külső kiképzésének nagyrésztben központos és egymás között is egységes, harmonikus lényegét”. Ám a hatszög hátránya is megmutatkozott: a szószeréket csak oldalra lehetett helyezni, nem a templom tengelyébe. A belső térhatást összességében kedvezőnek tartották, csak az orgonakarzat és az empóriumok alatti csarnokok kialakítását kritizálták. Az előbbit túl hosszúnak, az utóbbit túl alacsonynak találták. Az empóriumok mint általában itt is problémákat okoztak: oszlopai fedték a kilátást a szószerékre, akadályozták a templom jó megvilágítását. A kupolával a bírálók statikai okokból voltak elégedetlenek: az ábrázolt falszerkezettel megépíthetetlennek ítélték. A külső megformálás elnyerte tetszésüket: „választékos modern gótstílusú téglarchitektúra”; a négy lépcsőtorony és az empóriumfülkék záródásai „szép plasztikus árnyékhatást ígérnek”; a „részelttagozatok szervesek”. De mindez kevésnek bizonyult a hiányosságokkal szemben: „Általában véve e pályaterv a centrális megoldásnak nagyrészt helyes irányú törekvéseivel figyelemre méltó tanulmányt képez, azonban szerkezeti hiányai folytán mégis csak viszonylagos értéket lehet neki betudni, ami jelen esetben pályadíjat még nem biztosít neki.”¹⁹⁵

A második díjat Kauser József és Lange Keresztély közös, *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A-jellegű* terve kapta.¹⁹⁶ A szerzőpáros egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati- és két metszetrájzot, valamint egy távlati képet adott be. A 100 973 forint 40 krajcárról szóló költségvetés, illetve az alapterület itt sem haladta meg a megadott limiteket.¹⁹⁷ A templom „T”-alaprajzú volt, az Úr

asztala a négyzet közepére került volna. Ebben és a szószerk oldalpiller mellé állításában némi hasonlóságot fedezhetünk fel Pecz Samu debreceni Kossuth utcai református templomával. Az Úr asztala a karzatok hátsó sorait kivéve mindenhol látható lett volna, a szószerket csak a mögötte álló empóriumok takarták. A „középnívány folytatásában” a presbiterek sokszögzáródású fülkéje helyezkedett el, apszist hozva létre. A leírásból nem derül ki egyértelműen, de valószínű, hogy a hajót nem osztották oszlopok, és nem volt fölötté empórium, csak a főbejárat fölül terveztek orgonakarzatot, valamint a keresztszárakba karzatot. A keresztszárakhoz a hátsó presbiteri fülkéhez közelebbi részekben két sekrestye csatlakozott (az egyik a bírálók szerint felesleges), a főbejáratához közelebb eső oldalon pedig az empóriumokhoz vezető lépcsők voltak szimmetrikusan elhelyezve. A templom megvilágítása csak a karzatok alatt lett volna hiányos. A főbejáratnál a tervezők – a bírálók által nagyon dicsért – hármas toronymegoldást alkalmaztak, egy nagy harangtoronyt kétoldalt két kicsi lépcsőtornyival építettek volna egybe, miáltal a toronyhomlokzat „tetszősen kiszélesedik a középnívány szélességére ... mozgó silhuettet kap”. A tervezett templom külsejét a bírálók észak-németországi neogótikus templomok kiképzéséhez hasonlították, kiemelve Otzen hamburgi és Hamburg-környéki templomait, Hamburg Eimsbüttel nevű elővárosában az evangélikus *Christuskirche* épületén (1881–1884) Johann Otzen valóban hasonló toronymegoldást alkalmazott,¹⁹⁸ ahogy Hamburg másik elővárosában, Uhlenhorst-ban a Szent Gertrúd-templomon is (1882–1885).¹⁹⁹ Ezeket az épületeket még a nyolcvanas években ismertették a *Deutsche Bauzeitung*-ban,²⁰⁰ így mind a pályázók, mind a bírálók jól ismerhették. Noha a tervezett mű külső részletformáira a bírálók néhány kritikai megjegyzést tettek, összességében így értékelték: „A pályaműben tervezett templom úgy összkoncepciójánál, valamint szerkezeteinek és architektúrájának általában véve helyes megoldásánál fogva egyike a pályázat legkiválóbb műveinek, mely önmagában abszolút beccsel bír és méltán tarthat pályadíjra igényt.”²⁰¹

Az eddig említett három munka egyike sem oldotta meg a templom környezetének rendezését, figyelmen kívül hagyva a pályázat egyik követelményét.

A bírálók legjobbnak és kivitelezésre alkalmasnak Pecz Samu *Pentagon* jellegű tervét ítélték, ő nyerte az első díjat. Pecz helyszínrajzot, két alaprajzot, két homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, költségvetést és tervmagyarázatot nyújtott be. A távlati kép kivételével az összes terv fennmaradt és megtalálható Pecz Samu hagyatékában a Magyar Országos Levéltárban (25–28. kép).²⁰² Mind-ezidáig nem került azonban elő sem a tervmagyarázat, sem a költségvetés. A költségvetés pontosan a pályázati feltételekben megszabott 100 000 forintról szólt, a beépített területet a megadott maximumnál valamivel kisebbre, 213,01 négyzetöltre tervezte. Szemben a többi tervvel, Pecz a templom és tér viszonyát is megoldotta, és 611 ülőhelyet jelölt meg, így a program összes követelményének megfelelt. A bizottság megjegyzése szerint ebből a szempontból csupán az ő pályaműve volt értékelhető.²⁰³

Pecz úgy tervezte meg az épületet, hogy a főhomlokzat a Margit rakpartra, a hátsó front pedig a Fő utca felé nézzen. Ezt az elgondolást nyilván városépítési szempont indokolta: a Duna-parti épület lehetőleg legrepresentatívabb homlok-

zatával nézzen a Dunára. Tervezett épületét fenszík övezte, a térről a főhomlokzat felől egy lépcső, a hátsó részen három lépcső vezetett az épületszint magasságába.

Alapformaként az ötszöget választotta, négy oldalán poligonális záródású karéjokkal, ötödik oldalán két boltszakaszos hajóval bővítve. Elgondolását tekintve alaprajza megfelelt 1888-ban publikált ötszögű kálvinista templomtervnek (21. kép), de nem volt azonos azzal.²⁰⁴ Az 1888-as alaprajzon az ötszöghöz kapcsolódó bővítvények kevésbé mélyek, és hatszögben záródnak, míg a *Pentagon* jeligés terven nyolcszögben. A hajó mindkét terven kétszakaszos, de a pályázati terven hosszabb, és hatsüveges boltozattal fedett, szemben a korábbi keresztboltozattal. A bővítvények közötti részen a publikált alaprajzon sekrestye csupán a bejárattól legtávolabb eső ponton van, a két oldalsó karéj közötti szakaszon egy-egy lépcsőtorny helyezkedik el. Két további kiszolgáló helyiség a főbejáratról számított második boltszakasz és a bővítvények közé van beszorítva. Ezzel szemben a budai pályázati terven Pecz a négy karéj között három kétboltszakaszos helyiséget alakított ki. Míg korábbi alaprajzán a karéjok felett karzatot tervezett, a pályaterven ez elmaradt (mindkettőn megtalálható viszont a főbejáratnál az orgonakarzat). Szintén eltérő a főhomlokzat kiképzése: az 1888-as rajzon két kis nyolcszögletű lépcsőtorny látható, közöttük keskeny bejárat csarnokkal; a *Pentagon* jeligéjű terven viszont csupán az északi oldalon van egy nagy négyszögletű torony. Ez utóbbinál közvetlen átjárás van ugyan a torony és az északi oldal között, de ennek kialakítása folyószerű, és bár a torony nem tapad a templom falához, sőt szinte önálló egységet képez, mégsem szakad el teljesen attól. E furcsa kettősség megoldási kísérlet arra a problémára, amit Pecz már 1888-as tanulmányában felvetett: ha ötszögű templomot tervezünk, a nagy fesztáv miatt a centrális részt csak kupolával lehet lefedni, toronnyal nem, így a tornyot vagy alárendelt szerepben, a főbejárat homlokzatának oldalaira kell helyezni (mint az az 1888-as alaprajzon történt), vagy pedig szabadon állóként kellene kiképezni. Ez utóbbi campanilemegoldás azonban ellenkezik a helyi hagyományokkal, és mint írja „ily torony fölépítése ellentmondásra akadna”, ezért Pecz az alárendelt tornyot tartotta célszerűbbnek.²⁰⁵ A pályázati terven mégis megpróbálta összeegyeztetni a domináns különálló, illetve a templom főhomlokzatának oldalához csatlakozó torony elképzelését. És mert a *Pentagon* jeligéjű terven a hajó hosszabb, mint a publikált alaprajzon, a torony távolabb kerül az ötszög karéjaitól, s így nem zavarta, hanem inkább kiegészítette a kupola összhatását.²⁰⁶ A különbségek ellenére a két tervek alapkonceptiója megegyezik: az épületet ötszögű mag köré szerveződik; a szószerk a bejárat szemből, két karéj találkozásánál levő fal elé kerül; az Úr asztala az ötszög középpontjába. A centrális rész boltozata mindkét esetben úgy lett kialakítva, hogy minden sarokcsegegy mellől két-két borda induljon, miáltal a felső szint tízszögűvé vált.

A bíráló bizottság különösen alkalmasnak találta az ötszögű alapformát a református istentisztelet céljaira: „Az alapelrendezés lényege tehát az, hogy a belső templomtérnek, az ott végbemenő liturgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével egyezik meg teljesen. Vagyis az építészeti koncepció következetes logikával és a valóság keresetlen eszközeivel juttatja kifejezésre az építmény belső lényegét és rendeltetését.”²⁰⁷ A bírálók a templom belső térhatását, megvilágítását, a szerkezeti

megoldásokat, a torony és a karéjok arányait is megfelelőnek tartották, de a pozitívumok hangsúlyozása mellett néhány kritikai megjegyzést is tettek: a főhajó melletti mellékhajójaratokat túl szűknek, az ötszögből tízszögbe átmenő íveket túl komplikáltak találták. A centrális mag feletti boltozat süvegeiről megjegyezték, hogy túl öblösek és noha akusztikai szempontból ez a megoldás előnyös, hatása nem elég egységes.²⁰⁸

A tervezett templom külső látványát a torony és a tízszögű tambur uralta volna. A torony a földszinten közvetlenül csatlakozott volna a bejárati csarnokhoz, a főpárkány magasságában pedig íves alátámasztású híd kapcsolta volna össze a két épületrészt. A főbejárat homlokzatát oldalt két támví határolta, a főpárkány felett háromszögű oromzat zárta volna. A kapuhoz – melynek kis előépítménye csúcsíves záródású – lépcső vezetett volna, e fölé Pecz körablakot tervezett, az oromzatba pedig egy magas csúcsíves ablakot és kétoldalt egy-egy fél íves résablakot rajzolt. A tervezett épület fölé a tízszögű kupola tamburja magasodott volna, melynek minden második oldalát csúcsíves osztott ablak törte volna át, biztosítva a centrális mag belsejének megvilágítását. A tambur minden oldalát háromszögű oromzatok koronázták volna, ezeket három körszegmensből képzett nyílás tagolta. Hasonló oromzatokkal találkozhatunk Friedrich Schmidt *Maria vom Siege*-jének egyik 1865–66-ban készült tervváltozatán, és Pecz Samunak az erzsébetvárosi templomhoz készített rajzán is.²⁰⁹ Utóbbival rokon a tető hegyes gúlaformája is. A főhomlokzat tervrajzán a déli karéj látszik még. A karéjra a támpillérek között keskeny csúcsíves ablakokat tervezett. A toronyba kívülről a földszinten kapu nyílt volna, e fölött és a főpárkány között két keskeny nyílás, a főpárkány fölötti szakaszon pedig egy szélesebb csúcsíves ablak. A tornyok oldalain álló oromfalak csúcsai azonos magasságban tervezettek a tambur oromzat-csúcsaival. A torony oromfalait osztott csúcsíves ablakok törték volna át, köztük a sarkokat kis fiatornyok díszítik, az egész tornyot nyolcszög alapú gúla formájú sisak fedi. Az északi oldal homlokzatáról készült rajzon hátul kis lépcsőtorny látszik, a karéjok között a kiszolgáló helyiségek egyszintes tere, ahová kívülről két szegmensívvel záródó kapu vezetett volna.

A bírálók a templom külső megjelenését alapvetően jónak találták. A fülkéknek az ötszögű főépülethez való csatlakozását szépnek, a karéjok arányait és az apszistetőköt tetszetősnek ítélték. Csak néhány ponton kritizálták a tervezetet, így a „minaretszerű lépcsőtorny” helyett falvastagságban való közlekedést javasolták, a tambur tíz oromfalát költségesnek és feleslegesnek tartották. A főportált túl nagynek ítélték és inkább a kisebb bejáratnál kombinált nagyobb rózsablak mellett foglaltak állást. Bírálatakat így fejezték be: „Összefoglalva ennek a pályaműnek – lényegtelen hiányai mellett – túlsúlyban levő általános előnyeit, önálló és beható alapos tanulmányt eláruló eredetiségét örömmel konstatálja a bíráló bizottság, hogy e műben abszolút nagybecsű építészeti concepció fekszik előtte, mely a többi pályaművek között nemcsak a legkiválóbb erkölcsi elismerésre méltó, hanem méltó arra is, hogy építőművészetünknek megvalósult alkotása legyen.”²¹⁰ A feladatot a bizottság szerint a terv „céltudatos eredetiséggel” oldotta meg, olyan alaptípust teremtve, „mely a református vallási gyakorlatnak leghelyesebb architektúrában ad kifejezést és úgy hazánkban, mint a külföldön követésre fog találni”.²¹¹

Az építkezés előkészítése

A pályázat eredményét az egyháztanács 1892. május 26-i ülésén tárgyalta. Egyenlőre nem döntöttek el, hogy a két díjazott terv közül melyiket választják, de elhatározták, hogy a felállítandó építési bizottságba az egyháztanács és a budai helyi bizottság is négy-négy tagot delegál majd.²¹² Pontosan nem tudni, hogy ez a bizottság mikor alakult meg, de decemberben, gróf Tisza Lajos elnökletével, már működött. A bizottság tagjai Hegedűs Sándor, Kerkápoly Károly, Steiger Gyula, Dr. Darányi Ignác, Borosnyai Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és a segédlelkesek voltak, tehát nagyjából ugyanazok, akik a pályázat ügyében már 1890-ben eljárak. Később a tagok közé lépett Papp Károly, Dr. Bereczky Endre, Szabó Albert, Szóts Albert és Farkas József is.²¹³

Nagyot lendített az építkezés ügyén, hogy 1892-ben a főváros 50 000 forintnyi segílyt szavazott meg a budai, kőbányai, illetve a zuglói református templom építésére.²¹⁴ A budai templomalapban ekkor már mintegy nyolcvanezer forint volt, hosszas vita után mégis a budaiak kapták az adomány nagyobb részét (30 000 forintot), mert – Dr. Darányi Ignác indoklása szerint – „a budai oldalon a templomhely fekvésénél fogva, de a főváros illetőleg a közmunkatanács által kikötött monumentális jellegénél fogva is az építkezés igen tetemes összegre van előírva”.²¹⁵

Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülésen az építési bizottságot megbízta a tanács, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozólag, hogy a két díjnyertes terv közül melyiket kivitelezék.²¹⁶ Noha az egyháztanács csak december 29-én fogadta el az építési bizottság azon döntését, hogy a *Pentagon* jellegű tervet építsék meg, a *Vállalkozók Lapjában* már december 28-án megjelent a hír, hogy a templom építésével Pecz Samut bízták meg, aki hozzáfogott a részletes tervek kidolgozásához.²¹⁷ A december 29-i egyháztanácsi jegyzőkönyvből kiderül, hogy az építési bizottság már egyeztetette elképzeléseit Pecz Samuval, aki a bírálóban említett módosítási javaslatokat figyelembe véve részletes terveket és mindenre kiterjedő költségvetést készített, hogy a kivitelező vállalkozók között ki lehessen hirdetni a versenytárgyalást. Arról is rendelkeztek, hogy Pecz a fővárosi mérnöki hivatalnál kérvényezze a telek kijelölését, és próbafúrások elvégzését, hogy megállapítható legyen az alapozási költség. Mindezekre az építész négy hónapot kapott, azzal, hogy 1893. május 1-jéig lehetőleg már a Fővárosi Közmunkák Tanácsának és a fővárosi építési bizottságnak a jóváhagyását is szerezzék be, hogy az építkezést májusban el lehessen kezdeni.²¹⁸

Pecz 1893. január 14-én kelt levelében kérvényezte a fővárosnál a telek kijelölését.²¹⁹ Mivel az ügy intézése nem volt túl gördülékeny, Szász Károly és gróf Tisza Lajos márciusban kétszer is megújították a kérvényt, amihez már a templom helyszínrajzát is csatolták.²²⁰ Március 16-án a fővárosi tanács végre utasította a mérnöki hivatalt, hogy a járdamagasságot illetve a templom helyét jelölje ki.²²¹ Április 11-én, Pecz Samu jelenlétében, ez meg is történt.²²² Zsigmondy Béla képviselőjével április 13-án kitzúzták a próbafúrólukakat és a Fő utcai oldalon megkezdték a próbafúrást. A fúrásokat 24-én fejezték be,²²³ megállapítva a talajvízszintet a telek különböző részein.²²⁴

Első tervmódosítás

Pecz Samu 1893. május 6-án az építési bizottság ülésén bemutatta a részletes módosított terveket és a berendezés költségei nélkül 131 000 forintról szóló költségvetést, sőt egy alternatív tervet is készített, mely szerint a kupola és a torony méretei az építési költség változása nélkül módosultak. A bizottság egyenlőre elhalasztotta annak eldöntését, hogy a torony és a kupola a régebbi, vagy a módosított tervek szerint épüljön, de javasolta, hogy az egyháztanács a fővárosi tanácshoz, illetve a közmunkák tanácsához adja be az általa már elfogadott tervterveket annak érdekében, hogy az építési engedélyt mielőbb megkapják.²²⁵

A fővárosi tanácshoz engedélyezésre benyújtott tervek a pályázati rajzok bizonyos pontokon módosított változatai (tehát nem az alternatív torony illetve kupolamegoldást ábrázoló tervek) voltak. Közülük négy maradt fenn: alaprajz, hossz-metszet, keleti és északi homlokzat (29–30. kép).²²⁶ A pályázati tervekhez képest Pecz alapvetően ott változtatott, ahol a bíráló bizottság kritikai megjegyzést tett. Így tűntek el a tambur oromfalai, a „minaretszerű” hátsó lépcsőtorony, a csegelyek íves, túl bonyolultnak ítélt megoldása, és így lett nagyobb a főhomlokzat körablaka.

Módosított tervén a tambur felső részén Pecz törpegalériát vezetett körbe, alatta kisebb körablakokat helyezett el. A tambur egyszerűsítésével összhangban a toronyról is eltűntek, illetve egyszerűsödtek a gótizáló díszítmények. A torony a második szinten nyolcszögbe ment át, a főpárkány fölötti négy sarkon fiatoronyot kapott. A toronysisak alatt, a harangok helyén minden oldalon egy-egy egyszerű csúcsíves ablakot alakított ki. Megmaradt azonban a kupolatető hegyesgúla formája, és kovácsoltvas koronával elválasztott csúcsa. Összességében a módosított terv jóval puritánabb, a tambur kevésbé domináns és kicsit esetlenül hat rajta a magas tető. Ezt nyilván az építész is érezte, mert alternatív tervet készített, és a hangsúlyt áthelyezte a kupoláról a toronyra.

A módosított terveket a Fővárosi Közmunkák Tanácsa június 22-én fogadta el, de – igen körültekintően, a tér elkövetkező átépítését is szem előtt tartva – aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a főpárkány túl alacsony, így a megépülő három-négyemeletes házak között nem lesz megfelelő a templom hatása.²²⁷ A fővárosi tanács – nyugtázva, hogy a templom „monumentális” lesz – elhatározta az építési engedély azonnali megadását, amit 1893. július elsején ki is adtak (a terveket Kamermayer Károly polgármester aláírásával látta el).²²⁸

Majorossy Géza, a kivitelező

Az építési bizottság 1893. május 6-án felszólította Pecz Samut, hogy a kivitelezési versenytárgyalásra felhívó hirdetményt állítsa össze. Pecz május 17-re készült el ezzel, és javasolta, hogy azt mihamarabb küldjék meg az egyháztanács által kijelölt vállalkozóknak. Pecz néhány vállalkozót ajánlott a tanács figyelmébe: Gregersen Guilbrandt, Hausmann Sándort, Hofhauser Eleket, a *Holzspach és fiai* céget, Majorossy Gézát és Pucher Józsefet. Az egyház kijelölte továbbá Felföldi Dánielt,

Illés Gyulát, Ivó Lajost, valamint Zobel és Muskovicsill vállalkozókat azzal a megjegyzéssel, hogy ezek közül csak azok pályázhatnak, akiket Pecz ismer, illetve akiről adatokat tud szolgáltatni.²²⁹ 1893. június 8-ig a pályázatra csak három ajánlat érkezett be: Hausmann Sándor 146 460 forint 64 krajcárról, Pucher József 132 398 forint 84 krajcárról és Majorossy Géza 125 275 forint 92 krajcárról szóló költségvetése, melyekbe nem számították bele a berendezés és a belső festés árát. Utóbbi két pályázót Pecz felszólította, hogy a templomtervek pontosabb át tanulmányozása után tegyenek ajánlatot a templom felmenő falainak felépítésére. Pucher József kijelentette, hogy ennek nem tud eleget tenni, így már csak Majorossy Géza maradt, aki be is nyújtotta költségvetését. Ajánlatából kiderül, hogy az építési bizottság és az egyháztanács – mint ahogyan azt már korábban is láttuk – még nem döntött arról, hogy Pecz Samunak melyik tervét fogja kivitelezetni, ezért Majorossy mindkettőre árajánlatot tett: „ha Pecz Samu úr által először készített és az ajánlat alapjául szolgált terv fogadtatik el kivitelre, az esetben kész a templomot az alapozási munkát nem számítva 105 000 forint átalány összegért felépíteni, ha pedig a bizottság Pecz Samu úr utóbbi tervét fogadja el, mely szerint a torony magasabb, a kupola pedig alacsonyabb leend, mint az első terv szerint, az esetben 103 000 forint átalányösszegért vállalkozik.” Az építési bizottság június 24-én tartott ülésén elfogadta Majorossy ajánlatát²³⁰.

Majorossy Géza az 1880-as években Hegyi József építőmesterrel együtt működtette a *Hegyi és Majorossy* céget. 1884 és 1885 között az Üllői úton egy laktanya épületén dolgoztak, amiről csak azért tudunk, mert az elszámolások körül bonyodalmak adódtak és a vállalkozók fellebbezést nyújtottak be.²³¹ Következő ismert munkájuk az Alkotmány utcai unitárius templom volt, amit Pecz Samu 1886-ban tervezett, és ami – tervmódosítás után – 1890-ben épült fel.²³² Az unitárius templom azzal a bérházzal együtt készült, aminek jövedelme ötven évre a kivitelezőt illette. Később, amikor a budai templom építése kapcsán a református egyház és a kivitelező között minőségi és elszámolási problémák miatt perre került sor, az egyház felhasználta Majorossy ellen azt az érvet, hogy míg az unitárius templomot és bérházat „jóformán magának építette” (magyarán érdekelt volt a megfelelő minőségű kivitelezésben és pontos elszámolásban), a budai templom esetében nem volt érdekelt. Szintén a periratokból tudjuk, hogy Pecz Samu elégedett volt Majorossy ottani munkájával, és ezért ajánlotta megbízható vállalkozóként a református egyház Fazekas téri templomának kivitelezési pályázatán.²³³

1890. januárjában a *Hegyi és Majorossy* cég tagjai arról értesítették a közönséget, hogy előző év decemberében feloszlottak, és a közös cég kötelezettségeit és jogait Majorossy Géza vette át.²³⁴ 1890. júniusában Majorossy Kauszer József segítségével már mint önálló vállalkozó kapott megbízást a Kálvin téri templom és a mellette levő bérház helyreállítására.²³⁵ 1893. januárjában egy bérház kivitelezésének feladatát nyerte el (Liliom utca 32.),²³⁶ majd júniusban a budai templom építésére kiírt pályázatot.

Építőmesteri tevékenysége mellett Majorossy egyeletet is alapított. Az 1896-ban létrehozott Rajzolók Egyletének célja az építő és műszaki rajzolók tömörítése volt, valamint a számukra megfelelő állások biztosítása.²³⁷

Második tervmódosítás

1893. június 24-én az építési bizottság kinyilvánította, hogy Pecz Samunak azt a tervét javasolja kivitelre, „mely szerint a külön álló és az első tervben levő toronynál magasabbra tervezett torony lesz az épület domináns része”.²³⁸ Arról az alternatív tervről van szó, amit már májusban benyújtott a fővároshoz engedélyezésre, másik tervével együtt. Ezután Pecz „papier machéban en miniature”²³⁹ modellt készített, amit a bizottság augusztus 31-i ülésen mutatott be. Tisza Lajossal egyetértésben azt a tervet ajánlotta elfogadásra, melynél „a harangtorony az eredetileg tervezettnél magasabbra van felvéve s jobb kifejezést nyer, a kupola pedig az eredetileg tervezettnél kisebb magasságban van felvéve”. Nem csak a torony megmagasításával változtatta meg tehát az épület arányait, de ezzel párhuzamosan a kupola méretét is csökkentette. A bizottság a javaslatnak megfelelően ezt a tervet fogadta el, és megbízta Pecz Samut, hogy az építési engedély módosítására vonatkozó kérvényt adja be a közmunkatanácsához és a fővároshoz. Az 1893. szeptember 15-i egyháztanácsai ülésen a tanács is jóváhagyását adta a döntéshez.²⁴⁰

Ennek a végleges tervvariánsnak rajzait nem sikerült megtalálnunk, de mivel a források nem említenek több tervváltozást, majdnem bizonyos, hogy a ma álló templom e tervek alapján készült. Ezt támasztja alá az egyetlen ismert rajz: egy külső összkép is, amelyen Pecz aláírása alatt az 1893-as évszám szerepel, és pontosan ábrázolja a később megépült templomot.²⁴¹

A kupola magasságának csökkentése nem jelentett mást, mint a tetőzet arányainak megváltoztatását. A gúla itt kevésbé hegyes, elmarad a korona-motívum és a felette levő csúcs is, de a korábbi tervvel egyezik a tambur kiképzése. A torony jelentősen megnyúlt, a főpárkány alatt a két-két keskeny nyílást egy-egy szűk csúcsíves ablak váltotta fel, felette alacsony falsáv emelkedik (ez a másik terven nincs), majd a párkány fölött a torony a sarkok lemetszésével nyolcszögbe megy át. A sarkokon itt is fiatornyok helyezkednek el. A harangház ugyanolyan, mint az előző terven, fölötté Pecz négy óratarató oromzatot alakított ki. A főhomlokzat oromfalának tagolását megváltoztatta, a korábban tervezett ívek helyett egy magasabb és két-két alacsonyabb ablak váltotta föl.

A kivitelezési szerződés

1893. július 1-jén Dr. Darányi Ignác és Majorossy Géza vállalkozó, majd néhány nappal később gróf Tisza Lajos, Szász Károly és Pecz Samu is aláírták a szerződést. A szerződésben kitűzték a határidőket: a templomnak 1894. november 1-jéig fedél alá kell kerülnie, 1895. augusztus 1-jéig pedig teljesen készen kell átadni az egyházközségnek.²⁴²

A művezető építész feladatát Pecz Samu vállalta, s ezért 5980 forint tiszteletdíjat kért, amit az egyház méltányosnak talált, és 6000 forintra kiegészítette.²⁴³ A szerződésben meghatározták feladatát és jogkörét. Eszerint az összes kiviteli- és részlettervet valamint sablont ő készít, ő intézi a megrendeléseket, és ellenőrzi az anyag minőségét. Az egyház küldöttje és a vezető építész közötti véleménykü-

lönbségek esetén az építési bizottság dönthetett. Pecz feladata az építkezés ellenőrzése volt, a vállalkozó az ő rendelkezéseit kellett teljesítse. Mindazok a segítők és munkások, akik „az építés vezetője irányában engedetlenek vagy tiszteletlenséget tanúsítanak, valamint azok is, kik mesterségüket nem értik kellőleg, vagy nem fejtenek ki kellő szorgalmat, a vezető műépítész első felszólítására az építkezésből rögtön elbocsájtandók”. Pecznek az építkezés elkezdésekor építési naplót és megrendelési könyvet kellett nyitnia, folyamatosan ellenőriznie, és megjegyzéseit beírnia.²⁴⁴

Az építkezés

Július elején kijelölték az építési területet, és július 13-án elkezdték a földmunkákat. A tér felásása közben másfél méter mélységben régi utcakövekre bukkantak. Amikor már három méterrel a talajszint alatt ástak, a próbafúró lyukakat megvizsgálva konstataáltak, hogy egy-két méterrel lejjebb víz van, a talaj pedig különböző feltöltési rétegekből áll.²⁴⁵ Ezért Pecz Samu az 1893. augusztus 31-én tartott építési bizottsági ülésen javasolta, hogy az egész templom alá kb. három méter mélységben helyezzenek el másfél méter vastag betonalpatat és a templomot erre építsék rá, a torony pedig mintegy hét méter mélységben kapjon külön betonalapozást. Pucher József építőmester szakvéleményének meghallgatása után a bizottság elfogadta Pecz javaslatát.²⁴⁶ Szeptember 3-ára készen állt a terep a betonozáshoz; szeptember 5-én megkezdték a munkálatokat. Szeptember 11-én Pecz Samu igen erélyes stílusban szólította fel a kivitelező vállalkozót a toronyalap ásásának meggyorsítására.²⁴⁷

Szeptember 25-én a középrész kész betonrétegén elkezdték a falazást, s próbátámpillért készítettek azért, hogy megállapítsák milyen színű téglából építkezzenek. Október 11-én a torony, október 16-án a keleti rész alapfalait kezdték el építeni. Október 27-re a falazat elérte a régi talajszintet. Október 28-án gróf Tisza Lajos és Darányi Ignác vezetésével az építési bizottság helyszíni szemlét, majd ülést tartott.²⁴⁸ Pecz ekkor felvetette, hogy végleg meg kell állapítani a terasz szintjét. Már a június 28-án tartott építési bizottsági ülésen is felmerült az a javaslat, hogy a templom járószintjét magasabbra kéne emelni. Egyrészt azért, hogy ha a jövőben a Duna vízállása magasabbra emelkedne – például a folyó eliszaposodása miatt – a templom biztonságos magasságban legyen, másrészt azért, hogy a téren majdan megépülő emeletes házak között a templomnak megfelelő hatása legyen. Erre a szempontra a közmunkatanács hívta fel a figyelmet az építési engedély kiadásakor.²⁴⁹ Mindezeket figyelembe véve a bizottság úgy döntött, hogy a terasz szintjét még 22 cm-rel, összesen 924 cm-re emeli.²⁵⁰ Ekkor határozták el azt is, hogy a homlokzatképzéshez válogatott géptéglát, az élek, boltívek, párkányok készítéséhez piros préselt téglát fognak használni.²⁵¹

November elseje és 18-a között az alapfalakat falazták, majd a templom belsejét földdel töltötték fel. November utolsó napjaiban a keleti részen még végeztek falazási munkákat, de december elején az állandó fagyok beálltával Pecz ezeket leállította, s így decemberben és januárban már csak a feltöltést folytatták.²⁵²

1894. januárjában a kivitelező és az építési bizottság között vita alakult ki a téglamegrendelés kapcsán.²⁵³ Majorossy 8756 forint 30 krajcár többletköltséget kívánt elismertetni azon az alapon, hogy a Pecz Samu által készített „kiviteli terv egy minden ízében díszesebb, szebb, monumentálisabb építményt tár elénk, mint az eredeti terv”, a kivitelezéshez jobb minőségű téгла szükséges, mint a szerződés szerinti, az egyháznak tehát ki kellene fizetnie a különbözetet az építőmesternek. Az építési bizottság január 24-én tartott ülésén Pecz véleménye nyomán azt állította, hogy a kiviteli tervektől eltérés nem történt, tehát a kivitelező a többletköltség elismerésére nem tarthat igényt.²⁵⁴ A szerződés szerint kikérték egy független szakértő, Pucher József építőmester véleményét is, aki jelentését 1894. március 21-én nyújtotta be. Ebből kiderül, hogy a vállalkozó költségvetésében préselt téгла, vagy egyszerűen téгла szerepelt ott is, ahol idomtéglat kellett alkalmazni.²⁵⁵ De mivel a tervek is a szerződés részét képezték – alá is írta őket a kivitelező építőmester – és azokból nyilvánvalóan kiderül, hogy mikor milyen téglát kell alkalmazni, az egyház és a független szakértő sem fogadta el Majorossy érvelését.²⁵⁶ Majorossy ezt úgy vette ezt tudomásul, hogy leszögezte: a kivitelezést folytatja, de a követelését a végelszámolásig fenntartja.²⁵⁷ Az időszakos elszámolások alkalmával azonban a vita újra és újra fellángolt:²⁵⁸ a helyzet elmérgesedését bizonyítja Pecz Samunak 1894. augusztus 15-én az építési bizottsághoz írott levele, melyben megjegyzi, hogy „Majorossy úr perrel és esetleg a munka beszüntetésével fenyeget, azt hiszem egyik sem veszélyes.”²⁵⁹ Valóban Majorossy felépítette a templomot, de a per a jótállási idő lejártá után nem maradt el.

A hosszú tél után 1894. március 27-én kezdtek újra a munkákat. Az építési bizottság szemlét tartott és megállapította, hogy a falak jól állták a hideget, tehát ott lehet folytatni a falazást, ahol tavaly abbahagyták. Áprilisban a lábazon dolgoztak, melynek faragott kő burkolata és a kupolapillérek alsó része április végére elkészült. A vörös idomtégglak szállítását májusban kezdték el, és még ebben a hónapban 56 cm magasságig meg is építették a lábazon. Június 9-én már olyan magasan elkészültek a falak, hogy a mellékhajó és a torony résablakának könyöklőköveit elhelyezték. Június 11. és 15. között a főbejárat faragott köveit helyezték el, június 26-ra a toronytest már négy méter magasan állt és az „ezen magasságban levő zeg-zug párkány elkészítettet”. Június végén a belső pillérek falazták, az apszis és a torony első emeletének ablakkereteit helyezték el.²⁶⁰ Július második felében a főbejárat oromfalát és a karzatot építették, valamint az „oromzatos támpillérvégköveket” helyezték el, azaz a mellékhajók támpilléreit záró kis oromzatokat és az „átjáró ív tornyon levő consolkövét”, azaz a torony és a főhajó közötti hidat tartó konzolt. Július legvégén elérték a tornyon 12,64 m magasságban levő főpárkányt, s elhelyezték az átjáró híd ajtókávját. Ekkorra a templom falazata az oszlopfők magasságáig, azaz mintegy hét méter magasan állt, és a főhomlokzaton megkezdtek a körablak építését. Augusztus elejére az öt nagy pillér a boltozatindításig, a torony pedig a nyolcszögbe való átmenetig készült el. Augusztus közepén a kupola boltíveit kezdték építeni két mintaív segítségével, a főhajó és a templom többi része már kb. kilenc méter magasságig készen volt. A torony és a hajó közötti átjáró híd konzolkövéit a hajónál is befalazták, a körablakot és a főbejárat oromzatának párkányát augusztus végére készítették el. Ekkorra

a torony mintegy 20 méter magasan állt, augusztus 30-ára a főhajó is elkészült párkánymagasságig. Még a hónap végén megérkezett az első cserépfuvar a pécsi Zsolnay-gyárból. Szeptember közepén tízszögű kupoladob és rajta a körablakok, szeptember 20. körül a tambur törpegalériája is elkészült.²⁶¹

Szeptember 22-én megtartották a templom „falegyen ünnepét”. Ennek alkalmából Szegő József főpallért, Horváth Ferenc és Szegő Antal alpallérokat jutalmazták meg.²⁶² A templomot feldíszítették és az ünnepségen megjelent egyházközségi tagok előtt Szegő Antal felköszöntőt mondott. A torony építését október 10. körül fejezték be, s ezután fogtak a sisakhoz. A *Wellisch Náthán utóda* cég, amely az ácsmunkákat vállalta²⁶³ a templom befedéséhez szükséges gerendákat a helyszínre szállította. Megkezdték a kupola fedélszékének felállítását, s ezt október 23-ra be is fejezték, mert ekkor a kupola körülötte állványt elbontották, és az ácsok az oldalrészek fedélszékén kezdtek dolgozni. A kupolán október 26-án Kirschenbaum Gusztáv cserepesmester²⁶⁴ kezdte meg munkáját, de 27-én minőségi kifogások merültek fel, így a művezetőség leállította a cserepezést és a már felrakott cserepeket leszedette. Október legvégén az ács a főhajó fedélszékén, Ott Lajos bádogos²⁶⁵ a kupola alsó részének bádogozásán dolgozott. November elején a cserepes újramezta a kupola cserepezését, a bádogos elkészítette és felrakta a kupola csúcsát. Felkerültek a hófogók, a szobrász hozzáfogott a főkapu oromzati díszítményének kifaragásához, a bádogos pedig már a csatornákon dolgozott. November közepére a toronysüveg kb. 38 méter magasságig elkészült és ideiglenesen lefedték télre. November 16-án a cserepes befejezte a kupolatető befedését és munkához látott az oldalrészeken, majd december 15-ére – részben ideiglenesen, közönséges cseréppel – elkészült a karéjok cserepezése is. December elején az ács befejezte a főhajó fedélszékét, Langer Ignác szobrászmester²⁶⁶ pedig a főbejárat oromzatának díszét. Ugyanekkor hozzáláttak az északi mellékhajó és a főhajó boltozásához szükséges mintaívek összeállításához. Az 1894-es építkezések egy kisebb balesettel zárultak: december 22-én tűz ütött ki a templom belsejében, de sikerült azt megfékezni és így a kupola alatt levő néhány állványon kívül semmi nem pusztult el.²⁶⁷

1895 januárjában és februárjában a munkák teljesen szüneteltek a kemény tél miatt, csak márciusban a melegebb napok beálltával folytatták a főhajó mintaíveinek megépítését, a két déli karéj beboltozását és a karzatlépcsők elkészítését. Március végén elkezdtek és még április 20. előtt befejezték a főhajó boltozását, ekkorra behelyezték a torony lépcsőit, és folytatták a sisak falazását. Április 21. körül elkészült a két déli karéj boltozata, s a mintaíveket átszállították az északiakhoz. Április 27-én a művezetőség megvizsgálta és gyöngéknak találta a mintaíveket. Így a kupola boltozásához csak május 6. és 11. között, a mintaívek megerősítése után fogtak. Ekkor a karéjok és a sekrestye boltozatai már készen álltak, a torony kb. 49 méter magasan volt megépítve. Május közepén az oldalbejáratoknál és a mellékhajókban vakoltak, a szobrász a toronysücs kifaragásával elkészült, befejezték a kupola boltozatának megépítését. A hónap második felében a kupola mintaíveit eltávolították, a főhajó és a karéjok vakolásába fogtak, a torony és a hajó közötti átjáró híd és a toronysüveg téglá része elkészült. Június 7-én az építési bizottság a templom átadásának terminusát augusztus 1-jéről augusztus 31-

re módosította. A tornyon nem maradt más munka hátra, mint a faragott kő csúcsok és a kakas elhelyezése, ezeket június 8. és 10. között rakták fel. Június közepén a főhajóban és a karéjokban beépítették a faragott kő fejezeteket, folytatták és június végére be is fejezték a belső vakolását. Júliusban és augusztusban az utolsó simításokat végezték a templomon: kezdték elbontani az állványokat, nekiálltak a belső kimeszelésének, elhelyezték a karzatot, az üveglakokat, a toronyhíd korlátját s a bádogos elkészítette az elmaradt tetőket és csatornákat.²⁶⁸ A templom tehát 1895. augusztus végére lényegében elkészült (31–33. kép), már csak a belső tér kifestése húzódott októberig, illetve a berendezésről kellett dönteni.²⁶⁹

A templom építésének irányításában és ellenőrzésében Kunfalvy Nándor²⁷⁰ és Sándy Gyula is részt vett, a korábban már név szerint említett mestereken kívül az asztalosmunkát Csepreghi János, a lakatos munkákat és villámhárítókat Alpár Ede, bizonyos vas munkákat Swadló Ferenc, az üveges munkát a *Forgó és társa* cég, a szobafestő munkát Scholz Róbert végezte.²⁷¹

A berendezés

1895. április 13-án az építési bizottság Tisza Lajos betegsége miatt az ő lakásán tartotta meg ülését. Ezen az összejövetelen Pecz Samu bemutatta az Úr asztaláról, a keresztelő medencéről, a szószékről, a papi székekről, a padokról és a karzatmellvédéről elkészült terveit.²⁷² Ezek közül a Magyar Országos Levéltárban a karzat, a szószék és az Úr asztalának rajzai maradtak fenn, 1895. március 14-i dátummal.²⁷³ Az Úr asztalát (34. kép) Pecz vaskorlással körülvett, a kupola tízszögű formáját követő tízszögű teraszra tervezte. A vaskorlát egyik oldalán nyitható ajtó, egy másikon a keresztelő medence helyezkedett el. A faragott kőből készült Úr asztala felül kör alakú, e kölapot rövid oszlop támasztja alá, amelynek tízszögű posztamensen álló attikai lábazata és bimbós fejezete van. A tízszögű fejlemezzen támaszt az a tíz konzol, amely az asztallapot tartja. Az Úr asztalát Dr. Darányi Ignác, a keresztelő medencét Dr. Kiss Áron adományából faragta meg Hauszmann Sándor, a vaskorlátot Alpár Ede készítette.²⁷⁴

Az ötszögű szószék (35. kép) egyik oldala a két nyugati karéj találkozásánál a falnak támaszkodik, a feljárt az északi karéjból indul. A bizottság a fent említett ülésen úgy döntött, hogy a szószék alátámasztása kőből, a többi része fából készüljön.²⁷⁵ Az ötszögű szerkezetet lapos terasz szélén álló öt oszlop, s egy vastagabb középső tartja. Az oszlopok bimbós fejezetei háromkaréjos íveket hordoznak, az egész alsó, kőből készült részt levéldíszes párkány zárja. A lépcsőt hasonló, egyre csökkenő magasságú oszlopok támasztják alá. A fa mellvéd minden sarkát bimbós oszlopok díszítik, oldalait középen rövidebb oszloppal elválasztott két csúcsíves nyílás töri át. A mellvéd párkánya alatt levéldíszes sáv fut körbe.

A hangfogó tízszögű képzett lapjának szélére az építész liliomdíszes faragást tervezett, felette magas, ötszögű gótizáló áttört csúcs emelkedik, melynek oszlopait fiálékkal koronázott támpillérek kísérik. A szószéket a terveknek megfelelően kiviteleztek – eltekintve néhány olyan apróbb egyszerűsítéstől, mint például a

hangfogó lapja és oromzata közötti konzolos megoldás, vagy a lépcső korlátjának faoszlopos kialakítása. A kőfaragó munkát Kauser és társa, a szobrász munkát Langer Ignác, az asztalos munkát Rupprich Károly végezte.²⁷⁶

A karzat mellvédjének (36. kép) anyagáról szintén az 1895. április 13-án tartott ülésen döntöttek: kemény fából és a „tervezeten látható alakkal” kellett elkészülni.²⁷⁷ A mellvéd kialakítása a szószék tagolásához hasonló: bimbós fejezetű, gyűrűs törzsű oszlopok háromkaréjos íveket hordanak, a karéjok belső csúcsaiban liliommotívum található. A többi asztalosmunkához hasonlóan ezt is Rupprich Károly készítette.²⁷⁸

A papi székeket Hegedűs Sándor adományából készítette el az asztalosmester.²⁷⁹ A két szék – melyek közül az egyik három, a másik kétüléces – előlapjának díszítése teljesen megegyezik a karzattal mellvéd oszlopos-íves megoldásával. Oldaltámlája vultás, íves kialakítású. A padok előlapjai egyszerűbben bár, de ugyanazt a háromkaréjos megoldást idézik, oldaltámlájuk csúcsán a már többször látott liliom ismétlődik. Az oldallapokon kör és háromkaréjos keretben virágmotívum található.

A berendezésekhez szükséges pénzt az egyház gyűjtések és mint már láthattuk egyéni felajánlások révén szerezte meg. Szász Károly és gróf Tisza Lajos 1895. június 10-én adakozásra szólította fel a híveket.²⁸⁰ Ennek eredményeként a templom felszereléséhez szükséges 19 000 forint hamarosan összegyűlt, így 1895 júliusában elkezdheték a berendezési tárgyak elkészítését.²⁸¹ A színes ablakokat gróf Teleki Sándorné és családja, Tisza Kálmán, gróf Tisza Lajos és Vida József, a torony tetején levő kakast gróf Tisza Lajos adományából készítették.²⁸² A toronyórán, az orgonán, a harangokon, a fűtési és világítási berendezéseken kívül őszre minden elkészült.²⁸³ A toronyban található négy harangot 1896. januárjában helyezték el,²⁸⁴ az orgona csak jóval a templom felavatása után készült el.²⁸⁵

Lelkészválasztás és avatási ünnepség

A budai rendes lelkészi állás létrehozásának javaslata már 1893. december 29-én, a budai helyi bizottság ülésén felmerült. Az egyháztanács 1894. január 27-én ezt elvileg elfogadta azzal a kitételrel, hogy a budapesti egyház egysége nem bomolhat meg. Az új lelkészi állás szervezésére, a budai lelkész jogainak és hatáskörének megállapítására bizottságot alakítottak, melynek tagjai a budai részről Borosnyay Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és Szóts Albert, az egyháztanács részéről Karap Ferenc, Dr. Kovácsy Sándor, Szabó Albert és Szilassy Aladár voltak. 1894. október 12-én az egyháztanács leszögezte: amennyiben az egyház anyagi viszonyai engedik a rendes lelkészi állást be kell tölteni mire a Fazekas téri templom elkészül. Azzal a döntéssel, hogy a lelkészt Budán kell választani, de a választásban az anyaegyház tagjai is szavazati joggal bírnak, a budapesti egyház egységét kívánták garantálni. A lelkészválasztás kapcsán azonban az „eddigelé uralkodott ritka szép békesség, a vállvetve folytatott munkásság megzavarodott.”²⁸⁶ Kassits Péter budai egyháztag az egyháztanács határozatait sorban megfellebbezte – ezzel megnehezítette az állás megszervezését, és nagy ellenkezést váltott ki

mind az egyháztanácsban, mind a budai hívek körében. 1895 végén az egyháztagok aláírásgyűjtő akcióba kezdtek: így kívánták az egyháztanáccsal tudatni, hogy nem állnak Kassits Péter mögött, hiszen „az egész egyházközség legnagyobb része épen azzal az egyennel kívánja az új lelkészi állást betölteni, kit az elterjedt hír szerint a fellebbező abból minden áron ki akart zárni”.²⁸⁷

Ebben a feszült helyzetben az egyházi vezetőség elutasította az aláírók javaslatát, hogy a pályázatot mellőzve Haypál Benőt nevezzék ki, noha az egyházi törvények kétharmados többség esetén lehetővé tették ezt, itt pedig a 3000 egyháztagból 2000 aláírta a kérvényt. Így 1896 elején a lelkészi állásra pályázatot írtak ki, s a megadott határidőre négy lelkész jelentkezett: Kovács József tassi segédlelkész, Józsa Károly hódmezővásárhelyi segédlelkész, Gózon Gyula kiliti rendes lelkész és Haypál Benő dunavecsei helyettes lelkész. Nem tudni, mi motiválta Kassits Pétert, milyen személyes ellenszenv, avagy érdekütközés húzódott meg a háttérben, de tény, hogy még az utolsó pillanatban is megpróbálta megakadályozni, hogy Haypál Benő részt vegyen a pályázaton. Először panaszt tett az esperesnél, majd – miután az nem rendelt el vizsgálatot az ügyben – az egyházmegyei bírósághoz fordult azzal a kéréssel, hogy Haypál Benőt zárják ki a pályázók köréből. Mindkét alkalommal két vádat említett: egyrészt szerinte Haypál pályázati szándékát nem jelentette be időben, másrészt azt állította, hogy Dr. Pap Elemér Haypál Benő képviselőjében kihívta párbajra, ez pedig ellenkezik az egyházi törvényekkel.²⁸⁸ Időközben megtartották a lelkészválasztást és 1896. március 8-án három szavazó kivételével minden egyháztag Haypál Benő mellett szavazott.²⁸⁹ Az egyházmegyei törvényszék csak március 24-én, közvetlenül a templomavatás ünnepe előtt vetette el Kassits vádjait, kijelentvén, hogy Haypál Benő barátja Dr. Pap Elemér valóban párbajozott, de nem volt szó megbízásról, pályázati jelentkezését pedig időben adta le.²⁹⁰

A lelkészválasztás körüli vádaskodások azonban nem árnyékkolták be a Fazekas téri református templom avatásának fényét. Az avatást kisebb ünnepség előzte meg: 1896. március 28-án a budai reformátusok elbúcsúztak a várbeli evangélikusoktól, akik 1884-től saját templomukban adtak otthont a helyi református gyülekezetnek. „E testvéri gyámolítás” emlékére az evangélikus közösségnek Úrszтали kelyhet és tányért, lelkészüknék pásztorgyűrűt ajándékoztak.²⁹¹

Következő nap, március 29-e virágvasárnapján megtartották a templom avatási ünnepségét és egyben beiktatták az új lelkészt. Számos előkelőség jelent meg az ünnepségen: báró Bánffy Dezső miniszterelnök és felesége, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter és felesége, Zsilinszky Mihály államtitkár, Kamermayer Károly polgármester, Rózsavölgyi Gyula tanácsnok, Tóth Lőrinc kúriai tanácsnok, gróf Bánffy György főpohárnokmester, gróf Teleki József és gróf Teleki László, Tisza Kálmánné, valamint mások, akik a templom építésében anyagi támogatással, vagy személyes tevékenységükkel működtek közre: Borosnyay Oszkár, Szóts Albert, Hegedűs Sándor és felesége, Szilassy Aladár és felesége („de ki győzné felsorolni azt az előkelő közönséget mely e napra az új templomba gyűlt, megtöltve annak minden zegét-zugát”).

Az ünnepséget imádsággal nyitotta meg Szász Károly a dunamelléki egyházkerület püspöke, majd átadta Haypál Benőnek egy angol református lelkész ajándé-

kát: a díszkötésű Bibliát. Ezután Haypál Benő lépett a szószékre, elmondta beköszöntő beszédét majd Papp Károly pesti lelkésszel együtt Úrvacsorát osztott. Petry Elek a református teológia tanára következett, aki összeadta az első házasodó párt, majd Mészáros Sámuel óbudai lelkész két gyermeket keresztelt meg. Ezzel megtörtént a templom szimbolikus birtokbavétele, hiszen mindazokra a lelkészi cselekedetekre sor került, amiknek a templom a színtere. Ezután Dr. Kiss Áron a szószékről felolvasta a templom történetét. A szertartást Szánthó János esperesi imádsága zárta.²⁹²

Az épület fogadtatása

A templomot a szakértő közönség igen lelkesen fogadta. Sándy Gyulának, az épületről megjelent első ismertetés szerzőjének lelkesedése nem is meglepő, hiszen ő Pecz Samu tanársegédjeként részt vett a templom építésében,²⁹³ s így elfogulatlan kritikusnak sem tekinthető. Sándy írását 1895. június 26-án és július 3-án közölte az *Építő Ipar*. Cikkében megadta a templom főbb adatait és összefoglalta az építkezés eseménytörténetét, majd a rendeltetés és építészet kapcsolatának elemzésébe kezdett: „Az alkotó építőművészet akkor áll feladatának magaslatán, mikor oly művet tud létrehozni, melynek architektonikus koncepciója, legelső csírájától kezdve, a mű rendeltetésének velejéből indul ki, s minden ízében esztétikai kifejezést iparkodik adni a mindennapi élet megkívánta legapróbb cselekményeknek, mely amaz épület keretén belül megférni kénytelen. [...] Nem ott kezdődik az alkotás, hol meglevő formák halmazától alkotott tetszetős keretben meghúzódni és hozzá alkalmazkodni kényszerítünk valamely rendeltetést, hanem ott, a hol e keret hozzá van mérve a belé helyezendő gondolathoz: ha rendeltetés, térelosztás, szerkezet és külső organikus egészet képez, melynek formái és részletei együtt nőttek föl vázával és oly egyedet alkotnak, melyen a kövek beszélnek, mely él, mint bármily organizmus.”

Sándy olyan fontos elveket hangsúlyoz, amelyeket az utókor a historizmus építésze kapcsán sokáig elfelejtett: noha történeti stílusok idéződnek fel és hagyományos szerkezeteket használnak fel, a historizálók sem felejtkeztek el, sőt hangsúlyozták a funkció jelentőségét. Az épülettervek eszerint a rendeltetésből kell kiinduljanak, ez kell megszabja a terek elosztását, és csak ehhez alkalmazkodva lehet a külsőt kialakítani. Pecz Samu legfontosabb középületei mind ezt az elvet példázzák, akár a Műegyetemi Könyvtár és az Országos Levéltár épületének továbbépíthető raktárhelyiségeire, akár a Központi Vásárcsarnokra, akár a Szilágyi Dezső téri templomra gondolunk. Ez utóbbit Sándy ugyanezen az elven ítélte kiemelkedőnek: „A kálvinista lithurgiának ily módon való megtestesülése teljesen meg van okolva, mert ez által a templomban végbemenő szertartás minden egyes mozzanata, annak magasztossága szerint a célszerűség szem előtt tartásával kellőképpen érvényesül. A belső templomtérnek az ott végbemenő lithurgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével teljesen megegyezik.”²⁹⁴ Utolsó mondata a pályaterv bíráló-bizottságának szavait visszhangozza.²⁹⁵

A *Vállalkozók Közlönyében* 1896. április 8-án, közvetlenül az avatási ünnepség után, jelent meg ismeretlen szerző tollából a templom ismertetése. A cikk írója városképi szempontból különösen jónak találta az épületet: „a mely színével, méreteivel szinte szükséges kiegészítő részét képezi Buda látképének, pompásan beillik a keretbe, különleges megjelenésével kellő változatos hatást önt a tájba, mintha csak rég időktől fogva e helyre lett volna szánva e színes, egytornyú egyházépület”. Röviden ismerteti a pályázatot és az építés menetét is. Az alapelrendezésről így ír: „az ev. ref. templomok tipikus példáját mutatja, amelyet a tervező mindazonáltal önmagából, saját invenciójával merített. [...] Mindkettő, a szószerk úgy, mint az Úrasztala a templom belscjének minden pontjáról látható, a szerencsés akusztikai viszonyok pedig ugyancsak az alapelrendezésből folyóan lehetővé teszik, hogy a hang mindkét főpontról jól hallhatóan, zavaró visszhang nélkül jut a templom minden belső helyéhez.” Ismét ugyanazok az elvek szólalnak meg, amelyeket a pályázat bírálati jegyzőkönyvéből már ismerünk: a református templomban a lelkész legyen mindenhol látható és hallható. A szerző a templom egészét tekintve elismerését fejezte ki az építésnek: „Különös elismerés illeti az épület megalkotóját a szerkezet egészének szigorúan konzekvens keresztülviteléért. A részletek szorosan összefüggenek egymással, szervesen kapcsolódnak és a dicséretes logikát miben sem hazudtolják meg.” Bizonyos pontokon azonban kritizálja is az épületet: „ámbar így is kívánatos lett volna egyes részeknek gazdagabb kiképzése (pl. a sisaktető ablakoké) [...] Bár a gót nyerstégla stílust a tervező jeles tanár konzekvensen juttatta érvényre a templom minden részletén, az egész sziluettt még sem mondható nagyon szerencsésnek, úgy látszik a költségösszeg elégtelen volta nem engedte, hogy megfelelő tetőarchitektúrával oldassék fel a mereven és szinte pedánsan körvonalazott grupp.” Sándy a torony „campanilla-szerű” megoldását különösen jónak találta; a török mecsetek kedvező tömeghatásához hasonlította, és hangsúlyozta azt is, hogy a torony jó elhelyezésével nem vet árnyékot a templomra.²⁹⁶ Az ismeretlen szerző ugyanezt nem tartotta megfelelőnek: „A torony és a többi részek közötti nagy szakadás nem látszik helyén levőnek.”²⁹⁷

Az *Ungarische Bauzeitung* 1897. december 10-i számában Josef Sommer ismertette a templom építésének történetét, költségeit és méreteit. Az épület városképbe illeszkedéséről így írt: „A templomot, amely közvetlenül a Duna part mellett Buda egyik legszebb terén helyezkedik el balról a Mátyás templom, jobbról a pesti parton az új parlament épület határolja”. Pecz Samut zseniális építésnek nevezi, és a templom kapcsán egész munkásságát méltatja: „Prof. Pecznek teljes elismerésünket fejezzük ki, hiszen a templomépítészetben igazi mesterművet hozott létre, amely minden tekintetben példaszerű mű. De nemcsak ez az újonnan épített templom köszönhet sokat Pecz professzornak, hanem sok más középület a fővárosban és a megyeszékhelyeken.”²⁹⁸

Fülep Lajos jóval később, a *Nyugat*-ban 1918. áprilisában közölt tanulmányában a Deák téri evangélikus templomot hasonlította össze Szilágyi Dezső téri református templommal – az utóbbi kárára. A Deák téri templomot „egyszerű, de nemesen előkelő prédikáló terem”-nek ítélte, „mely csak az akar lenni, aminek lennie kell, de az aztán tud lenni: szónoklásra, és a szónoklat meghallgatására alkalmas belsőség [...] egyszerűen ignorálja a templomépítés évszázadokon át

megszentelt és sérthetetlennek tartott hagyományait és a történeti stílusokkal egybeforrott külső kellékeit, az valósággal modern állásfoglalás az unum necessarium mellett.”²⁹⁹ Fülep ezzel az általa pozitívnek ítélt példával helyezte szembe a Szilágyi Dezső téri templomot: „Hova sülyyedtünk azóta hasonló feladatok megoldásában: tessék összehasonlítani vele a mi időnk protestáns templomépítését pl. a Szilágyi Dezső téri templomot, amely nem rendeltetési céljaira, hanem annak éppen rovására készült gótikus stílus iskolai illusztrálása kedvéért, amelyben épp azt nem lehet csinálni, amire való volna, prédikálni, szóval amely létének legelembb föltételét sem teljesíti.”

Fülep figyelmen kívül hagyta, hogy a Deák téri evangélikus templom hosszanti alaprajzában és „teremttemplomként” való elgondolásában jellegzetes protestáns tradíció jelenik meg. A Deák téri templom valóban rendeltetésének megfelelő, hiszen az istentiszteletet végző lelkész jól látható és hallható,³⁰⁰ de ugyanez elmondható a Szilágyi Dezső téri templomról is. Fülep pontosan az ellenkezőjét állítja, mint Pecz pályaterveinek bírálói, vagy Sándy Gyula. Fülep szerint „az épület tulajdonképp való feladatának sejtelve és rendeltetésének megvalósítása nélkül [...] kívülről épült”. Tudjuk, hogy Pecz Samu a rendeltetésből (elsősorban a szónoklat, illetve az Úrvacsora helyéből) indult ki:³⁰¹ így került középpontba a szószék és az Úr asztala, s ebből következően szerveződött az épület ötszögű, karéjokkal bővített templommá, tehát olyanná, ami alapelrendezését tekintve, bár megvannak a gyökerei, mégis egyedi. Hogy mennyire nem a külső megformálása, hanem a megfelelő alaprajzi típus, a liturgiai szempontból legkielégítőbb centrális forma megtalálása izgatta az építész, azt tanulmányán túl az a tény is bizonyítja, hogy jóval előbb készítette el az alaprajzi sémát (1888), minthogy esélye lett volna terve megvalósítására.

Fülep, aki a nemzeti építészeti stílus megszületését Lechner Ödön művészetében vélte felfedezni, a historizmust olyan törekvésként utasította el, „mely a stílus kedvéért föláldozta a szerkezetet, s éppen ezért nem kapott és nem hagyhatott maga után egyetlen egészséges és termékeny elvet sem, amely szerint tovább lehetett volna haladni.”. Nem csoda, hogy ilyen szemléleti alapon a Szilágyi Dezső téri templomot „teljesen értéktelen és pervertált”³⁰² műnek nevezte. Noha úgy tűnik, hogy a rendeltetés szempontjából kritizálta a templomot, valójában a historizmus internacionális stílusával szembeni állásfoglalása irányította tollát. Inkább ő nézte a templomot „kívülről”, semmint a maga idején a tervező építész, és emiatt nem ismerte fel alapelgondolásának funkcionalizmusát és egyediségét.

A protestáns templomokat a XIX. század második feléig Európa protestáns területein gyakran építették centralizáló alaprajzzal, és csak a romantika, majd a historizmus korában vált szinte egyeduralgódóvá a hosszházas, illetve a latin kereszt alapú elrendezés. A centrális formák elvetésében nagy szerepet játszott a stilisztikai elveknek a funkcionális elvárások fölé helyezése; az az elképzelés, hogy egy templom méltósága megköveteli a reformáció előtti templomok stílusához való kapcsolódást, s így a középkori hosszházas bazilikális templomok alapsémája vált a protestáns templomok mintájává. A színházakra, antik szentélyekre emlékeztető centrális formákat és belső elrendezéseket elutasították ugyan, de megmaradtak azok az okok, melyek alkalmazásukat korábban életre hívták. Nem

lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni a protestáns liturgia követelményeit, amelyekből logikusan következett a centrális elrendezés – de nem lehetett azokat a korábbiakkal azonos formában alkalmazni sem. A hosszházas rendszert Németországban és Svájcban a XIX. század utolsó évtizedeiben az evangélikus illetve református istentisztelet követelményeinek megfelelően próbálták átalakítani, de ez inkább mérsékelt centralizációt jelentett mintsem a régi centrális alaprajzok felújítását.

Az 1880-as években Schulek Frigyes és Pecz Samu a református templom rendeltetéséből kiindulva eljutottak a centralizáló tér létrehozásának gondolatához, ami ebben az esetben sem jelentette a romantika korszaka előtti protestáns tradícióhoz való közvetlen kapcsolódást. Nem tisztán centrális épületeket építettek, hanem *a hosszanti elrendezés elemeit magukba olvasztó centralizáló* épületeket. Ehhez hasonló kompromisszumra törekedtek német és svájci kortársaik is, amikor a hosszházas rendszert centralizálták, de Schulek és Pecz kiindulópontja más volt. Ők a centrális magot bővítették hajóval és karéjokkal, létrehozva így két európai viszonylatban is meglehetősen egyedinek mondható templomot. Nem valószínű, hogy Schulek mintája Sturm háromszögű terve lett volna, mégis a kettő közötti párhuzam jelképesnek tekinthető: a rendeltetésből kiinduló kísérletező szellem több mint másfél évszázad különbséggel hasonló eredményre jutott. Pecz továbbfejlesztette Schulek elméletét: a háromszöget ötszöggé bővítette, lehetővé téve a templom nagyobb befogadóképességét. Schulek és Pecz tevékenysége nyomán a szakmai köztudat Magyarországon is úgy fogadta el a centrális elrendezést, mint a protestáns templomnak legmegfelelőbb sémát, pedig itt a centrális alaprajznak valójában nem volt hagyománya.

Pecz alaprajzának nem sikerült párhuzamára bukkanunk, de épületének részletformái, külső kialakítása a kortárs német téglaeépítészethez kapcsolódnak. Egytornyos homlokzata rokon Otzen apoldai,³⁰³ de még inkább Berner Altshauseni templomával.³⁰⁴ Ez utóbbi esetében a homlokzat és torony arányai és tagolásuk is sok tekintetben emlékeztetnek a Szilágyi Dezső téri templomra. Az alaprajzhoz hasonlóan Pecz egyéni leleménye, és mint ilyen analógiák nélküli a torony homlokzathoz lazán kapcsolódó megformálása, valamint a kupola külső kialakítása.

Pecz Samu Szilágyi Dezső téri temploma a századvég protestáns templomépítészetének kiemelkedő alkotása, amit mindeközéig mostohán kezelte a szakirodalom. A Fülep Lajos által „iskolásnak” nevezett neogótikus burokból olyan nagyívű koncepció rejlik, amely a korszak szemléletmódját tükrözi, ugyanakkor egyedi megoldásról tanúskodik.

JEGYZETEK

1 Az építéstörténet a rendelkezésre álló források alapján jól rekonstruálható volt. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) Pecz Samu hagyatékában fellelhető pályázati tervek kívül megmaradt négy módosított terv a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban. Ezek lehetővé tették a tervezés első két fázisának nyom követését. A végleges kiviteli terveknek sajnos sem a Lelkészi Hivatalban, sem a Fővárosi Tervtárban nem sikerült nyomára bukkanni. A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Tervtárában nem őriznek semmit a templomról, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeumának (OMvH MÉM) gyűjteményében állítólag van két rajz, amelyeket azonban technikai okok miatt nem lehetett megtekinteni. Mivel az frott források nem említenek több termódosítást, a kiviteli tervek hiányát maga a megépült templom pótolja. A budai egyház megalakulásáról és a templom építéséről viszonylag bő frásos anyag található a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában (DRE RL), a telekre és az engedélyezésre vonatkozó iratok fellelhetőek Budapest Főváros Levéltárában (BFL). Az építkezés menetéről a Lelkészi Hivatalban fennmaradt építési napló tanúskodik. A korabeli szakajtó is nyújtott támpontokat a templom pályázatához és építéstörténetéhez.

Előljáróban szeretnék még köszönetet mondani mindazoknak, akik szakdolgozatom elkészítésében és így ennek a tanulmánynak a megszületésében is segítségemre voltak. Előszörban bíráló tanáromnak Sisa Józsefnek és e tanulmány lektorának Vadas Ferencnek, valamint Bibó Istvánnak, Földi Eszternek, Hajnal Ágnesnek, Krász Lillának, Riskó Jánosnak és Szalontay Ábelnek.

2 Vö. Walter Distel: *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich 1933.; André Biéler: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*. Genève 1961.; Georg Germann: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich 1963.; Georg Germann: „Der Protestantische Kirchenbau in der Schweiz bis 1900. 30 Jahre Forschungsgeschichte” és Hartmut Mai: „Tradition und Innovation im protestantischen Kirchenbau bis zum Ende des Barock” mindkettő in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues. Festschrift für Peter Poschary zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994.; illetve Révész István: „A templom belső tere. Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről”; Dr. Jánossy Lajos: „Az evangélikus templom egyházi jellege és rendeltetése” és Dr. Friedrich Loránd: „A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban” mindhárom in: *Evangélikus templomok* (Szerk.: Kemény Lajos és Dr. Gyimesy Károly). Budapest 1944.

3 Sturm inkább matematikus volt, semmint gyakorló építész, e téren csupán átalakításokat és félbeszakadt épületek befejezéseit vezette. Építészeti könyvei az általa részben közölt, részben átdolgozott Nicolaus Goldmann (1611–1665) kéziratain alapultak, akivel többször polemizál. Sturm életrajzát magyarul röviden ismerteti Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig), Budapest 1978. 85., 118. jegyzet.

4 A könyv az OSzK központi katalógusa szerint nem található meg Magyarországon. Germann négy alaprajzot közöl belőle (1963. i. m., 127).

5 Leonhard Christoph Sturm: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*. Augspurg 1746. Sturm e második traktátusa katolikus templomokkal is foglalkozik, de könyve jelentősebb hányadában a lutheránus templomépítéssel lehetőségeit és problematikáját taglalja. Bár az újonnan épült templomok esetében Sturm a kórust feleslegesnek ítéli, mégis először egy hagyományos hosszaházas kórusos templomot közöl, arra hivatkozva, hogy annak alaprajzát szinte teljesen Goldmanntól vette át (Sturm, i. m., 33–34; IX. t.).

6 Sturm, i. m. 36–37, XII. t. illetve Germann 1963, i. m., 127. A templomban az „L” külső sarkában a szószékoltár, vele szemben az urasági karzat foglalt helyet, a hívek karzata mindkét oldalszár mentén szinte az egész teret betölti.

7 B. Szűcs Margit: *Reneszánsz. Az építészet története. Újkor*. Budapest 1986. 238; Révész, i. m., 274.

8 Germann 1994., i. m., 193, 195.

9 Sturm, i. m., 34–36; X–XI. t. Az alaprajzhoz fűzött kommentárjában Sturm megjegyzi, hogy a templom mintegy 5500 ember befogadására lenne alkalmas.

10 Mai, i. m., 20; Révész, i. m., 273.

11 Germann 1963, i. m., 116–19. Az Úr asztala ezekben a kelet-svájci templomokban valójában egy asztallap, melyet a középpontban levő keresztelőmedencére tettek. Lásd Germann 1963, i. m., 24, 116.

12 Sturm, i. m., 31, 39; XIV. t.

13 Germann 1963, i. m., 127.

14 Révész, i. m., 260, 273, 281.

15 Germann 1963, i. m., 101–102; Révész, i. m., 284. A hamburgi templom hatása Svájcban mutatható ki. Az 1769 és 1776 között épült mórsei templom modellje minden bizonnyal a Szent Mihály templom volt, erre utal a rövid keresztszár, az empóriumok képzése és az a mód, ahogyan a tornyot bevonták a hajóba. Erasmus Ritternek – a templom tervezőjének – fennmaradt rajzmappájában nincs meg a hamburgi épület rajza, de

több más német templom szerepel, így valószínű, hogy ismerte a korabeli német protestáns templomokat, ami ismét a németországi típusoknak svájci elterjedését példázza.

16 Heinrich Magirius: „Zur Gestaltwerdung der Dresdner Frauenkirche”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 225.

17 Magirius, i. m., 225; 229.

18 Révész, i. m., 271–272; Biéler, i. m., 83.

19 Révész, i. m., 274.

20 Révész, i. m., 273–274, 281, 285.

21 Révész ezeknek a templomoknak a létrejöttét a felvilágosodásnak az evangélikus vallásra tett hatásával hozza kapcsolatba, és ezt a templomtípust „gyűlésterem-templom”-nak nevezi (i. m., 288–89). Svájcban azonban ez a típus már korábban, a XVII. század második felében megjelent.

22 Másfajta, nem centrális felfogást képvisel Abraham Dünz othmarsingeni temploma (1675), amelynek alaprajza ellipsziszből kifejlesztett nyújtott tizenkészsög, de ebben az esetben a hosszanti irány hangúlyozódik. A szószerű és az Úr asztala úgy helyezkedik el a tér poligonális záródásában, mintha egy régi egyhajós, apszisos templom szentélyében állna. Lásd: Germann 1963, i. m., 108–111.

23 Germann 1994, i. m., 196.

24 Nagyon hasonló elrendezésű az embrachi templom (1779–1780, David Vogel). Alaprajza valójában két félkörrel kiegészített négyzet, ami átmenetet képez a fektetett ellipszis és a keresztelrendezésű típus között; átmeneti formaként külön említendő még azok a nyújtott nyolcsög-alaprajzú templomok, melyekben a szószerű a hosszabbik oldal közepe elé van támasztva és amelyekben a teret kétoldalon bővíti karzat, vagy a szembelevő oldalon is karzat bővíti (Zurzach, 1716–1717, Matthias Vogel; Wilchingen, 1676, Heinrich Peyer). Lásd: Germann 1963, i. m., 113., 125., 128–29.

25 Germann 1963, i. m., 127. A bejáratnál szemben helyezkedik el a szószerűkoltár, mellette az empórium szinten a tanulók karzata, amellel az urasági, majd a rendes karzat, melyeket körben oszlopok támasztanak alá. A karzat a torony felé egyre szélesedik, aminek az oka, hogy a karzatot tartó oszlopok körének és az alaprajz körének a gyújtópontja nem esik egybe.

26 Germann 1963, i. m., 107, 124–28. Germann a *Querkirchen* típusába sorolja az összes olyan templomot, amelynek hosszabbik oldalának közepén van a szószerű. Az ellipszis illetve a keresztelrendezésű hosszaházás templomok között German nem különít el átmeneti típusokat.

27 Révész, i. m., 289. A nantes-i edictum visszavonása után Poroszországba menekült francia protestánsok magukkal hozták a centrális hugenotta templomok hagyó-

mányát, talán ez is inspirálta a potsdami templom alaprajzát.

28 Germann 1963, i. m., 125.

29 Révész, i. m., 272–73, 288; Germann 1963, i. m., 161.

30 Sturm, i. m., 35.

31 Sturm, i. m., 37–38, XIII. A–B t.

32 Germann 1963, i. m., 127. A XVIII. századi katolikus templomépítészetben is ismert a háromszögű alaprajz, ami a Szent-háromság-kultusszal függ össze. Lásd Kozák Károly: „Háromszög alaprajzú XVIII. századi épületek Magyarországon”, in: *Műemlékvédelem* 3 (1959) 142–48.

33 Sturm, i. m., 39. XV. t. Az alaprajzokat Sturm építésztanulóknak ajánlotta, okulásul.

34 Germann 1963, i. m., 130–131, 133–134, 143.

35 Helga Nora Franz-Duhme: „Die Einflußnahme Friedrich Wilhelms III. von Preußen auf den protestantischen Kirchenraum in Berlin”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 69.

36 *Schinkels Werke*. Metszetgyűjtemény [h. és é. n.], (OMvH MÉM); 94–97., 100–102. táblák.

37 Ludwig Klagen: *Gebäude für kirchliche Zwecke*. Leipzig [é. n.], 1426.

38 Zádor Anna: *Klasszicizmus és romantika*. Budapest 1976. 115–16.

39 Klagen, i. m., 1402–1403.

40 A *S. Markuskirche* kicsit későbbi párhuzama a Bécs-Fünfhaus-beli *S. Maria vom Siege* (1867–75, Friedrich Schmidt) katolikus temploma, mindkettő Aachenre vezethető vissza. A bécsi templom esetében a centrális forma választását egyértelműen a rendelkezésre álló hely tette szükségessé. Vö.: Monika Keplinger: „Zum Kirchenbau Friedrich Schmidts”, in: *Friedrich von Schmidt (1825–1891). Ein gotischer Rationalist*. Kiál. kat., Historisches Museum der Stadt Wien. Bécs 1991. 29.

41 André Meyer: *Neugotik und Neuromanik in der Schweiz*. Zürich 1975. 147; Germann 1963, i. m., 16; Germann 1994, i. m., 196.

42 Meyer, i. m., 147–48.

43 Distel, i. m., 14–16.

44 *Encyclopédie d'Architecture*, IX. (1880), 23., 648. t. Az angol eredetű weseliánus, avagy metodista egyház a szószerűket tekintette kultikus középpontnak. A reimsi templom az ottani üzemben dolgozó angol metodista munkások számára készült. A XIX. századi amerikai centralizáló metodista, kongregacionista és baptista templomokról lásd: Révész, i. m., 290–293.

45 *Gazette des Architectes* 7 (1869–70), 81–82., 54–55. t.; Claude Mignot: *L'Architecture au XIXe siècle*. Fribourg 1983. 136–38.

46 *Le Recueil d'Architecture* 13

(1886), 66. kép. Nem tudni milyen protestáns templomról van szó.

47 Klasen, i. m., 1329–30; 1384–85.

48 Klasen, i. m., 1342; 1363; 1381–82; 1399; 1407.

49 *Deutsche Bauzeitung* 24. (1890. január 18.), 32–35.

50 Nem tudni, hogy a terv mikor és milyen templom számára készült. Lásd Klasen, i. m., 1397–98.

51 Meyer, i. m., 92; 138; 140–142; 149. Ezek a XIX. század utolsó évtizedében épült svájci templomok már a wiesbadeni programmal hozhatók kapcsolatba. Kevésbé rövid hosszúkkal, de poligonálisan záródó kereszttházakkal képzett „átmeneti típusú” evangélikus templomok is léteztek: ilyen Johann Otzen dessauai temploma és berlini Luther-temploma; C. Dolflein dortmundi és bummerstedti; valamint Berger barmeni templomai. Lásd *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. április 3.), 157; uo., 24. (1890. február 1.), 53; uo., (1980. október 11.), 497; *Architektonische Rundschau* 9. (1893) 9, 69. t.

52 Ilyen kéthajós tervek: W. Rhenius: Laurahtütte, H. Grisebach és G. Dinklage: Frankfurt Peterkirche, Johann Otzen: Apolda, G. Kegel: Steinhaus bei Fulda. Lásd: *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. december 21.), 615; *Architektonische Rundschau* 7. (1891), 5., 39. t.; *Academy Architecture* (1895. május 1.), 149.

53 Meyer, i. m., 148; Klasen, i. m., 149., 3. kép.

54 Distel, i. m., 17–18.

55 *Deutsche Bauzeitung* 26/7 (1892. január 23.), 7.

56 *Academy Architecture* (1895. V. II.), 112, 141.

57 Bibó István: „Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése”, *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967), 536–54. A Dél-Dunántúl evangélikus templomainak vizsgálata kapcsán Krähling János is hasonló eredményekre jutott. Lásd még: Krähling János: *Evangélikus templomépitészet a Dél-Dunántúlon. Egy hagyományos lutheránus templomforma kialakulása a XVIII. század végén*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1993. 11–15.; Marosi Ernő: „Magyar református templomok. Művészettörténeti áttekintés”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XXXII–XXXIII.

58 *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. II., 411–12, 451–52, 516–17; Várady József: *Tiszáninnen református templomai*. Debrecen 1989. 341, 348.

59 Winkler Gábor: „A soproni evangélikus templom helye Sopron építészében”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 184–87, 20. k. A templomot nem e terv alapján építették meg.

60 Zádor Anna, Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 322, 190. és 191. k.; Friedrich, i. m., 179, 282.

61 Bibó, i. m., 529.

62 Zádor Anna: *Pollack Mihály (1773–1885)*. Budapest 1960. 89.; Zádor – Rados, i. m., 190; 323; Friedrich, i. m., 179, 282.

63 Friedrich, i. m., 179, 548, 638.

64 Rados Jenő: *Hild József. Pest nagy építőjének életműve*. Budapest 1958. 186–88.

65 Komárik Dénes: „Ybl és a romantika”, in: *Ybl Miklós építész (1814–1891)*. (Szerk.: Farbaky Péter és Kemény Mária). Kiáll. kat. Budapest 1991. 20. Komárik szerint a templom alaprajzára Theofil Hansen lemergi rokkantak házának kápolnája és a bécsi evangélikus temetőkápolna volt hatással. Vö. még: Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest 1956. 30; Novák László: *A három város építészete*. Nagykovács 1989. 119.

66 Sisa József: *Szkalnitzky Antal*. Budapest 1994. 67–70.

67 Péchy két körtemplom-tervet készített, ezek egymástól csak a tornyok elhelyezésében térnek el. Lásd Szentpéteri Kun Ágota: *A debreceni református Nagytemplom 1805–1827*. Debrecen 1930. 5.; Balogh István: „Péchy Mihály és a debreceni Nagytemplom építései”, *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1958), 282.

68 Balogh, i. m., 282; Szentpéteri Kun Ágota, i. m., 5.

69 Balogh, i. m., 283–286. A templomot Litsman József és Rabl Károly kivitelezte 1803–1820 között. Lásd uo., 285–91; Uő: *A debreceni Nagytemplom*. Budapest 1962. 18–20.

70 Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészetek*. Budapest 1982. 214–15; Zádor – Rados, i. m., 311.

71 Friedrich, i. m., 174, 178–79; Bibó, i. m., 529.

72 A klasszicizmus által kedvelt körtemplom-típus és a református liturgiai igények egybesése sem kizárt. Katolikus körtemplomok Magyarországon: Balatonfüred; Németpalkonya; Esztergom *Szent Anna templom* stb. Lásd Rados Jenő: *A magyar klasszicista építészeti hagyományai*. Budapest 1953. 41. Rados Jenő Hild Józsefnek, Zádor Anna Páckh Jánosnak, Takács Béla és Arnóth Ádám Povolini Ferencnek tulajdonítja a templom terveit, ez utóbbit említi a Heves megyei topográfia is. Lásd: Rados, i. m., 204–205; Zádor – Rados, i. m., 191; Takács Béla: „A református templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XX; valamint uo., 177. oldalon Arnóth Ádám ismeretétését a templomról.; *Heves megye műemlékei. I. kötet* (Szerk.: Dercsényi Dezső, Voit Pál). Budapest 1969. 284. Várady József szerint Páckh vagy Hild tervei alapján Povolini kivitelezte: Várady, i. m., 312. A hagyomány

szerint az építelő eredetileg katolikus templomnak szánta és csak amikor az egri érsekkel összekülönbözött, akkor adta át a reformátusoknak. Lásd Zádor – Rados, i. m., 191, 273. 20. jegyzet.; Takács, i. m., XX. A másik variáció szerint gróf Keglevich Miklós összevezetett az érsekkel és ezután református jobbjágyainak új templomot építtetett: Várady, i. m., 312.

73 Kozák, i. m., 146–47.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I., 163–64.

74 Apró Ferenc, ifj. Bartha Tibor: „Száz éves a Szeged-Kálvin téri templom”, *Confessio* 8 (1984), 116. Gróf Tisza Lajos életrajzát lásd a budai egyház megalakulásáról szóló fejezetben.

75 Schulek János: „Kísérletek az új református templomstílus megteremtésére”, in: *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. I., 339.

76 Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

77 Schulek Frigyes: „A református templom” *Az Építési Ipar* 9 (1885. január 4.), 1–2; uo. (1885. január 11.), 11–12; uo. (1885. január 18.), 21–22; uo. (1885. január 25.), 29–30.

78 uo., 2.

79 uo., 11.

80 uo., 11.

81 uo., 11. A templom elkülönített „szabadon állása” a reneszánsztól a klasszicizmuson keresztül a historizmusig a templomok emlékszerűségét biztosította.

82 uo., 12.

83 uo., 21–23.

84 uo., 12. A templomot Gregersen Guilbrand építési vállalkozó kivitelezte 1882. augusztus 25. és 1885. májusa között. A festett üvegablakokat Trefort Ágoston kultuszminiszter adományából Kratzmann Ede készítette. Lásd Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

85 A toronyról néhány évtizeddel később így írt Magyar Vilmos: „[...] ez a művészi conceptio külsőleg is érvényre jut azáltal, hogy a templom harangtornya az Úrasztala fölötti templomtérből emelkedik ki. Ideálisan szép megoldás! Az Úrasztal fölött elhangzott igéket mindjárt tovább röpteti ércnyelvével a torony!” Magyar Vilmos: *A kálvinista templom*. Budapest 1909. 7.

86 Schulek Frigyes *építész önéletrajza 1895. február 22-én*. Budapesti Műszaki Egyetem, Építész-mérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézete, Budapest 1991. 17–19.

87 Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 83–86.

88 Schulek, i. m., 18. Ehhez azonban hozzátette: „Magam is hosszabb időn át foglalkoztam elvileg a kérdéssel”.

89 A lutheránusok, akik megtartották az oltárt, könnyebben alkalmazhatták az eisenachi szabályokat mint a kálvinisták, ahol ezek a szabályok ellentmondásba kerültek a

liturgiai követelményekkel. Nem az a meglepő tehát, hogy Németországban nincs példa ilyen térközpontosításra, hanem az, hogy a református Svájcban sem találunk rá analógiát. Ez utóbbit csak a regulatívummal tudjuk magyarázni, hiszen a korábbi svájci templomépítészetben megvolt a liturgiai és geometriai központ egybeszerkesztésének hagyománya.

90 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajzának litografált másolata megtalálható a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában és az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetében (ltsz.: 23.312). Az önéletrajzot szó szerint idézi egyes szám harmadik személybe áttéve Nagy Károly: *Pecz Samu emlékezete*. Budapest 1931.

91 A pályázatot 1884-ben írták ki, és noha Pecz elnyerte az első díjat, a templom végül nem az ő tervei szerint épült meg.

92 A templomot a fővárosi közgyűlés döntése alapján Steindl Imre terve szerint építették meg.

93 Ebben az esetben rosszul emlékszik Pecz, a pályázatot 1891-re teszi. Lásd Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 5.

94 Sisa József: „A fásori gimnázium tervezésének és építésének története”, *Diakónia* 11 (1989) 2. 32–40.

95 Szügyi Dániel: *A dévaványai református templom építése 1887–1891*. Dévaványa 1995. 7.

96 *Az Építési Ipar* 8 (1884. február 24.), 75.

97 Egy-egy homlokzati; egy metszeti és egy alaprajzi -tervről van szó. Lásd: MOL T-6 No. 13/1–4.

98 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 264.

99 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 263.

100 Vö. Gette templomával a Berlin melletti Steglitz-ben (1876–1880); illetve Johann Otzen két művével: a berlini *Szent Kereszt templom* (1878–1884) és a wiesbadeni *Bergkirche*. Lásd: Klasen, i. m., 1342, 1363, 1366, 1399.

101 *Az Építési Ipar* 9 (1885), 264.

102 A bíráló bizottság véleménye ellenére, a dévaványai templom végül is pályatervek közszemlére tétele után a második díjas Benkő Károly tervei alapján épült meg. Lásd: Szügyi, i. m., 8.

103 Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közölnye* 22 (1888), 193–205, 241–51.

104 Pecz, i. m., 193.

105 Pecz, i. m., 195.

106 Pecz, i. m., 195–97. Tanulmányának ebben a részében Pecz összefoglalja a német lutheránus templomépítéssel akkori legújabb eredményeit, és azok szellemében értékeli a múltat.

107 Pecz, i. m., 199.

108 Pecz, i. m., 199. Néhány évvel ké-

sőbb így emelte ki a Fazekas téri templom ötszög-alaprajzú központját egy tízszögű tamburon elhelyezett sátor tetővel (azért nem toronnyal, mint a szegedi templom esetében, mert a túl nagy szegítáv miatt a falazat ezt nem bírta volna el).

109 A katolikus, illetve lutheránus centrális templomoknál az oltár bejáratnál szemközti elhelyezése miatt.

110 Pecz, i. m., 200.

111 Pecz tervével első díjat nyert ugyan, de a budapesti közgyűlés döntése alapján a templomot végül Steindl tervei szerint építették meg. Lásd Nagy, i. m., 6. Schulek Pecz Samu pályázatáról írt jelentését a bécsi templommal való hasonlóság kiemelésével kezdti: *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Pecz távlati rajza: *Építő Ipar* 16 (1892) 2. rajzmelléklet.

112 Pecz, i. m., 202.

113 Pecz, i. m., 201.

114 A terv szintén Pecz Samu hagyatékában maradt fenn: MOL T-6 No. 33/13. A terven nem szerepel dátum, és eddig semmilyen további adatot nem sikerült találnom róla.

115 Sempere és Bezoldra hivatkozva, Pecz azt állítja, hogy „Az ó-keresztény építészet formái, valamint az ó-keresztény basilika nem a keresztény vallás befolyása alatt fejlődött kultúra művészeti kifejezései, hanem a mindinkább elgyengülő antik művészet utolsó föllobbanásai. És ennek következtében sem a nagy conceptió, sem pedig az építészeti tagozás szempontjából az ó-keresztény építészet nem felelhet meg a protestáns templomépület alap-alakjának.” Pecz, i. m., 203.

116 Pecz, i. m., 200.

117 Pecz, i. m., 201–204.

118 Friedrich Schmidt először a krefeldi *St. Stephan* templomnak tervezett „aachen-i típusú” neogótikus templomot 1855-ben. Lásd Keplinger, i. m., 30.

119 Így többszörös áttétellel ugyan, de Friedrich Schmidt templomának alapelrendezése ókeresztény előképekhez vezethető vissza, még akkor is ha építészeti formakincse nyilvánvalóan eltér azokétól. Akár úgy is értékelhetjük, hogy Pecz az erzsébetvárosi templomhoz készített pályatervén, ahol Schmidt fűnfhausi templomát tekintette mintaképének, kifejtett elvei ellenére maga is ókeresztény előzményeket követő épületet tervezett.

120 Pecz, i. m., 204.

121 Pecz, i. m., 243.

122 Pecz, i. m., 244.

123 Pecz, i. m., 244–245.

124 Kласen, i. m., 1405–6; 152, 2. kép. A templomot 1866–1873 között építették meg.

125 Pecz, i. m., 245.

126 Dercsényi Balázs: „Debrecen Kosuth utcai templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 170; Pecz, i. m., 245–46.

127 Gábor Eszter: „Templomok”, in:

Magyar művészet 1890–1919. Budapest 1981. 65; Schulek, i. m., 342.

128 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 4: „A debreceni kálvinista templom centrális elrendezése, amelynek alapelrendezése a négyzetből indul ki”; lásd még Pecz, i. m., 246.

129 MOL T-6 No. 14/1–4. és *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888) mellékleteit.

130 Pecz, i. m., 249.

131 Pecz, i. m., 247.

132 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 15.), 2.

133 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. szeptember 23.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 317.

134 Egy 1892-es dátummal ellátott alaprajz az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtárában maradt fenn (ltsz.: 7522).

135 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 15 (1896. július 5.), 110.

136 Farkas József: *A pesti református egyház 101 éves története*. Kecskemét 1898. 291. Farkas József a református teológia egyháztörténet tanára és a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzője (1870-től segédjegyző, 1884-től rendes jegyző), később a budai templom építési bizottságának tagja volt. Mint jegyző jól ismerte az egyházkerület levéltárát, sőt az egyháztanács jegyzőkönyveket évtizedeken keresztül ő vezette. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az Egyháztanács őt bízta meg azzal, hogy a pesti református egyház száz éves történetét megírja. A könyvet eredetileg 1896-ban, a millenium évében szereték volna kiadni, mert az egyház századik évfordulója is erre az évre esett. Lásd: *A budapest-pesti ev. reform. Egyháztanács és közgyűlés jegyzőkönyve 1894–1896* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1894–96*). Kézirat a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, 44–45.; Farkas, i. m., 384.

137 A Budai Református Nőegylet 1885-ben a budai egyház megalakulásával egyidőben alakult: Dr. Bucsay Mihály: „Evangelizáció és diakónia. Belmissziói és egyháztársadalmi testületek”, in: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867–1978* (Főszerk.: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László). Budapest 1983. 232.

138 A Nagypénteki Református Társaság 1893-ban Dr. Kiss Áron felhívására alakult. Lásd Farkas, i. m., 316–18.

139 Farkas, i. m., 289.

140 Farkas, i. m., 290.

141 Török Pál 1860–1883-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke: *Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk.: Kenyeres Ágnes). Budapest 1967. 907.

142 Farkas, i. m., 291.

143 Farkas, i. m., 292.

144 A későbbiekben is a budaiak érvelésének egyik alappillére maradt, hogy a református mint par excellence magyar egyház gyarapodása a magyar nemzetet erősíti a

többszempontú Budán.

145 *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 12.

146 Szász Károly 1884-től egészen 1903-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 711.

147 *A bpesti ev. reform. Egyháztanács 1884–1888 években tartott üléseiről és az egyházi közgyűlésekről felvett jegyzőkönyvek* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1884–1888*). Kézirat DRE RL. 167–169.

148 *A pesti ref. egyházmegye 1885. április 21-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 19–21; Farkas, i. m., 293–94.

149 *E.tan. jk. 1884–1888.* 202–203

150 Gróf Tisza Lajos, aki Tisza Kálmán miniszterelnök öccse volt, mind a politikai, mind a református egyházi életben jelentős funkciókat töltött be: parlamenti képviselő, 1870-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első alelnöke, 1871 és 1873 között közmunka és közlekedésügyi miniszter, 1879-től Szeged újjáépítési biztosa. Az 1880-as években inkább egyházi feladatokat látott el: 1884 októberében a pesti református egyházmegye őt választotta meg gondnoknak, majd 1885. augusztus 31-én a dunamelléki református egyházkerület főgondnokának. 1892-ben, amikor a király személye körüli miniszternek nevezték ki főgondnoki posztjáról le akart mondani, de egyháza kérésére végül mégis megtartotta, és élete végéig (1898. január 26.) betöltötte. Ebben a minőségében részt vett a budai egyház megszervezésében, a telek megszerzésében, tagja volt a budai templom építési bizottságának is. Neve, családi kapcsolatai és politikai aktivitása tekintélyt biztosított egyháza számára. Nem kizárt, hogy ezért ragaszkodott az egyház annyira ahhoz, hogy megtartsa főgondnoki tisztségét akkor is, amikor mint a király személye körüli miniszter gyakran távol kellett tartózkodnia a fővárostól, tehát gyakorlatilag lehetetlenné vált, hogy állandóan megfeleljen előlása feladatát. Közügyekben való jártassága, agilitása mégis elősegítette, hogy az egyházkerület ügyei a legjobb úton haladjanak. *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 870; *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1886. 5; *A budapesti ev. reform. Egyháztanács jegyzőkönyve 1889–1893* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1889–1893*). Kézirat DRE RL. 286–87; Farkas, i. m., 383.

151 Farkas, i. m., 295; *E.tan. jk. 1884–1888.* 235–36.

152 Csak az 1886. március 27-én tartott egyháztanácsi ülésen fogadták el a helyi bizottság ügyrendjét, ami véget vetett a helyi bizottság és az egyháztanács közötti gyakori huzavonáknak. Ezek oka az volt, hogy a helyi bizottság olyan jogokat kezdett el gyakor-

olni, amelyek az egyháztanács jogkörébe tartoztak, az egyháztanács pedig igyekezett megnyirbálni a helyi bizottság hatáskörét: *E.tan. jk. 1884–1888.* 336–337; Farkas, i. m., 295.

153 Farkas, i. m., 297–298.

154 A két budai testvéregyház jó viszonyát mutatja az is, hogy 1892-ben, amikor az evangélikusoknak javíttatniuk kellett orgonájukat, a reformátusok ezt anyagilag támogatták. Lásd: *E.tan. jk. 1889–1893.* 275.

155 *E.tan. jk. 1884–1888.* 258; Farkas, i. m., 298.

156 Farkas, i. m., 298.

157 *E.tan. jk. 1884–1888.* 477; Farkas, i. m., 298; *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.

158 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35/22 (1892. május 5.), 318–19; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546; *E.tan. jk. 1889–1893.* 275, 342.

159 *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1888. november 20–21-én Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Szilády Áron. Budapest 1888. 19.; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546.

160 A belmissziós mozgalomról: *Új Óramutató* (Szerk.: Szabó Aladár). Budapest 1896.; Dr. Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest 1985.

161 BFL IV.1407.b. Tanácsi iratok 1885/VI/515, 117/1885. Mivel csupán egy csomónyi iratról van szó, ezért a következőkben csak a csomón belüli iktatószámokra fogok hivatkozni.

162 A krisztinavárosi színikör telke a Horvát-kert Krisztina tér felőli oldalán helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta Homolka József, 1885.

163 BFL IV.1407.b., 32602/1885.

164 A Szent János tér az Attila út és a Szent János utca (ma Krisztina körút) találkozásánál helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta: Homolka József, 1885.

165 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

166 *E.tan. jk. 1884–1888.* 448; 452.

167 *E.tan. jk. 1884–1888.* 482.

168 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

169 Korábban: Alsó Vásártér; Cseréptér; majd Fazekas tér; 1903 óta pedig Szilágyi Dezső tér. Lásd Schmall Lajos: *Budapest utcái és terei.* Budapest 1906. 147.

170 *Budapest térképe 1870-ben.* Kiadja Eggenberger könyvkereskedése, Köke Frigyes könyvnyomdája Bécsben; *Buda beltelkeinek térképe A katasteri fölmérés eredeti szelvényeiről kőbe vésetett és nyomtatott a m. k. állományában.* é.n., az OSZK Térképtárában 1880-as évek elejére datáltak. 49. és 54. számú szelvény.

171 BFL IV.1407.b., 2166/1889, a Közmunkatanács jelentése a fővároshoz: „tér, mely most piaci célokra használtatik”.

172 *Budapest Fővárosi Törvényhatósági Bizottsága 1884-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Budapest Székesfőváros Kiadása 1915. Az 1884. március 20-án tartott közgyű-

l és jegyzőkönyve 63.

- 173 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 174 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 175 BFL IV.1407.b., 2866/1889.
 176 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 177 Együttal hatálytalanították a színházra vonatkozó határozatokat. Lásd: BFL IV.1407.b., 19590/1889.
 178 BFL IV.1407.b., 2166/1889 és 45021/1889.
 179 J.L.: „Köztereink”, *Buda és Vidéke* 2/17 (1893. április 30.), 3.
 180 [Névtelen szerző]: „A budai református templom”, *Buda és Vidéke* 2 (1893), 20.; uo. (1893. május 21.), 8–9.
 181 1890. június 1-én a templomi alapon 49 888 forint 88 krajcár volt. Lásd *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 33 (1890), 2.; uo. (1890. június 1.), 709.
 182 *E.tan. jk. 1889–1893.* 86–87.
 183 *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.
 184 *E.tan. jk. 1889–1893.* 96.
 185 *E.tan. jk. 1889–1893.* 97: a költségekbe a normális alapozás tartozik bele, ha a talajviszonyok ennél költségesebb megoldást követelnek, az külön kimutatandó.
 186 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 22.), 2.
 187 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. február 2.), 2.
 188 *E.tan. jk. 1889–1893.* 222.
 189 A bírálati jegyzőkönyv több részletben jelent meg: *Építő Ipar* 16 (1892. július 7.), 187–88; uo. (1892. július 14.), 195–97; és uo. (1892. július 21.), 203–205. (ezenkívül csak oldalszámokra hivatkozom). A jegyzőkönyv másolata megtalálható: BFL IV.1407.b. 1885/VI/515. számú iratcsomóban.
 190 *Építő Ipar* 16 (1892), 187–88.
 191 Csak a díjazott pályaművek szerzőit közlik: Farkas, i. m., 300; *Építő Ipar* 16 (1892) 158: itt rövid hír a bírálattal eredményéről. A második helyezett terv szerzőjének Kauszer Józsefet említik, a jellege azonossága miatt nyilvánvaló, hogy a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A és B* jellegű tervet is ő készítette. Az *Építő Ipar* fentemlített száma, illetve a *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2. oldala hibásan a B jelű tervet közli díjazottként. A jellege az eredeti bírálati jegyzőkönyv (BFL) szerint rajzos volt.
 192 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 193 *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Újabb cikk Pecz tervéről: *Építő Ipar* 16 (1892. január 25.), 1., valamint rajzmelléklet.
 194 Pecz, i. m., 201–202.
 195 *Építő Ipar* 16 (1892), 196–97.
 196 Lange Keresztély nevét nem említi a sajtó, de az 1892. május 26-án tartott egyháztanácsi ülés jegyzőkönyvében szerepel: *E.tan. jk. 1889–1893.* 229. Ezt használta forrásként Farkas József munkájában, ezért nyomtatott formában csak az ő könyvében található meg Lange neve (i. m., 300.). Miután a pályázat jeligés borftékait, ahol a pályázók ne-

vei szerepeltek, az egyház levéltárában őrizték (*E.tan. jk. 1889–1893.* 222), és a bírálattal után ott is bontották ki, hitelesnek tűnik, hogy közösen készítették a terveket.

- 197 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 198 Klases, i. m., 1385–86.
 199 Klases, i. m., 1387–89.
 200 *Deutsche Bauzeitung* 13 (1883. szeptember 1.), 413; 17 (1887. december 3.), 578, 580–82; 17 (1887. november 26.), 566–69.
 201 *Építő Ipar* 16 (1892), 195–196.
 202 MOL T–6. No. 30/1–7. Egy távlati rajzot ismerünk, amit rajzmellékletként 1895-ben adott közre az *Építő Ipar*, de ez már a tervmódosítás utáni fázist mutatja. A szignált rajzon az 1893-as dátum szerepel.
 203 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 204 Pecz, i. m., 202. A két alaprajz hasonlósága miatt a szakirodalomban többször is tévesen közölték a Pecz által 1888-ban publikált alaprajzot a Szilágyi Dezsdó téri templom alaprajzáként. Lásd pl. Schulek, i. m., 340; valamint a legújabbban megjelent református templomokról szóló összefoglalóban: Takács, i. m., XXI.
 205 Pecz, i. m., 201.
 206 „Az ötszög, valamint minden négy oldalnál nagyobb oldalszámmal bíró sokszög megkívánja, hogy a centrális elrendezés egész következetesen legyen végrehajtva, azaz a nyulványok hosszúsága egyenlő legyen. E következetesség kívánja azután azt is, hogy egytornyú elrendezésnél a tornyot szabadon építsük – különben igen közel jut a centrális részhez és egymás hatását csorbíttják.” Pecz, i. m., 247.
 207 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 208 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 209 Keplinger, i. m., 170; 172; *Építő Ipar* 16 (1892), 2. rajzmelléklet.
 210 *Építő Ipar* 16 (1892), 203–204.
 211 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 158; *E.tan. jk. 1889–1893.* 229.
 212 *E.tan. jk. 1889–1893.* 227–231.
 213 Farkas, i. m., 299; 301. Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülés idején már működött az építési bizottság: *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 214 *E.tan. jk. 1889–1893.* 288–289.
 215 *E.tan. jk. 1889–1893.* 314–316; 318; Farkas i. m., 301.
 216 *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 217 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892) december 28. 2.
 218 *E.tan. jk. 1889–1893.* 316–318.
 219 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2091/1893.
 220 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 10125/1893 és 10682/1893.
 221 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 13274/1893.
 222 *A budapesti II. ker. Fazekastéri ev. ref. templom építkezése 1893–1895.* Építési

napló Pecz Samu aláírásával a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban (a továbbiakban: *Építési napló* I., illetve II. füzet, oldalszámok hiányában dátumok), 1893. április 11.; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2430/1893.

223 *Építési napló* I. 1893. április 13–24. Zsigmondy Béla a híres bányamérnök és gyógyvízfeltáró Zsigmondy Vilmos unokaöccse volt, nagybátyja nyomdokain ő is különböző megbízásokból próbafúrásokkal, ásvány és gyógyvizek feltárásával foglalkozott. Lásd Borszéki Béla: *Ásványvizek és gyógyvizek*. Budapest 1979. 73.

224 Pecz utasítása szerint ott, ahol a talajviszonyok rosszabbak voltak, ott hét méterre, ahol kevésbé, ott öt méterre kellett leásni az alapokat. Miután a templom a talajszint felett két méterrel húzódtott, ez ennyivel több alapozási munkát jelentett a tervezettnél, ami jelentősen megnövelte a költségeket. Lásd az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülést. *E.tan. jk. 1889–1893*. 355.

225 *E.tan. jk. 1889–1893*. 354; 356.

226 A tervek megtalálhatók a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban.

227 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515.

228 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515, 26926/1893.

229 *E.tan. jk. 1889–1893*. 356–360.

230 *E.tan. jk. 1889–1893*. 397–398.

231 *Fővárosi Közlöny* 1 (1890) 17 (február 28.) 2.

232 Nagy, i. m., 5; Gábor Eszter: „Pecz Samu”, in: *Magyar művészet 1890–1919* (Szerk.: Németh Lajos), Budapest 1981. 198; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai

233 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

234 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890) január 28. 2.

235 *E.tan. jk. 1889–1893*. 92–95.

236 *Bauzeitung für Ungarn* 23 (1893) február 1. 30.

237 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.

238 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399.

239 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400. A forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy mindkét terv változatról készített modellt, vagy csak a magasabb tornyúról.

240 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400.

241 *Építő Ipar* 19 (1895) 26. számú rajzmelléklet.

242 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai. A jótállási idő különböző munkák esetében egy, illetve három év között változott, de az építési bizottság fenntartotta magának a jogot, hogy a részletes feltételekben azt megváltoztathatja. Amennyiben a templom a határidőre nem készül el, az egyháznak joga van a vállalkozótól minden nap késedelem után 300 forint kötbért szedni. Ha az egyház az alternatív tervet fogadja el, az építőmester köteles azt aláírni, mint ahogy az erre vonatkozó pótköltségvetést már szignálta. A vál-

lalkozó köteles az egész építkezés költségének 10%-át, mint jótállási összeget, letétbe helyezni, melyből 5%-ot az építés folyamán, 5%-ot pedig a jótállási idő lejártá után kap vissza. A jótállási idő alatt a felmerülő hibákat ingyen köteles kijavítani. Az építész terveihez pontosan kell igazodnia, a művezető építész és az építési bizottság rendelkezésének köteles magát alávetni, s ha a kivitelezés közben változtatni kellene, azokat a vállalkozónak, tekintet nélkül a többletköltségekre, el kell végeznie. A teljesített munkákat a művezető építész és a bizottság ellenőrzi, vita esetén szakértő bizottság dönt és e döntésnek a felek alávetik magukat. Ha a vállalkozó a szerződéstől eltérő munkát végez, annak költségei őt terhelik.

243 *E.tan. jk. 1889–1893*. 355; az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülés.

244 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

245 *Építési napló* I. 1893. július 3–29.

246 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400–403.

247 Miközben ezt végezték, különböző tárgyakat találtak a földben: bombát, patkót, sarkantyút, régi kulcsot s fa cölöpöket, melyek valószínűleg a régi kikötőhöz tartoztak. Október elejéig eltartott még a betonlapát 25 cm-es rétegenként letették. *Építési napló* I. 1893. augusztus 14. – október 7.

248 *Építési napló* I. 1893. október 9–28.

249 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399; Farkas i. m., 303.

250 *E.tan. jk. 1889–1893*. 410–413.

251 *E.tan. jk. 1889–1893*. 413, *Építési napló* I. 1893 október 28.

252 *Építési napló* I. 1893. november 1. – 1894. január 7.

253 *Építési napló* I. 1894. január 11; január 19.

254 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Építési napló* I. 1894 január 19; február 6.

255 Az idomtéglá drágább volt, mint a közönséges téglá, ezen a címen követelt tehát több pénzt Majorossy.

256 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

257 *E.tan. jk. 1894–1896*. 51–52.

258 *Építési napló* I. 1894. július 2; szeptember 7.

259 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

260 Az építési napló július 17-i bejegyzése szerint megtörtént „az öt nagy pillér gulába való fejlődésének megkezdése”, valamint „a főhajó ablakaljai elhelyeztetnek” és közben a csegelyekig, valamint a hajóablakok magasságáig készen voltak.

261 *Építési napló* I. 1894. március 27. – szeptember 22.

262 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

263 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.

264 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) jú-

- lius 16. 2.
 265 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 266 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 267 *Építési napló* I. 1894. szeptember 22. – december 22.
 268 *Építési napló* I. 1895. január – február 23; *Építési napló* II. 1895. március 1. – augusztus 31.
 269 *Építési napló* II. 1895. október 1. – 31.
 270 *Építési napló* I. 1893. július 27.
 271 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 272 *E.tan. jk. 1894–1896.* 115.
 273 MOL T-6 No. 30/9–12.
 274 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 275 *E.tan. jk. 1894–1896.* 117.
 276 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 277 *E. tan jk. 1894–1896.* 119.
 278 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 279 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 280 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 281 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 9. 2.
 282 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897) december 10. 266; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 283 Farkas, i. m., 305; *Építési napló* II. 1895. október 1–31; november 1–30.
 284 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.
 285 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 286 Farkas, i. m., 309.
 287 Farkas, i. m., 309.
 288 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 14–15.
 289 Farkas, i. m., 309.
 290 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 15.
 291 *Vasárnapi Újság* 43 (1896) 14 (április 5), 218.
 292 Az előkelőbb vendégek számára ez után a Császárfürdő éttermében tartottak fogadást. Itt az első pohárköszöntőt Szász Károly mondta. Beszédében éltette a királyt és a királyi családot, ezt a vendégek felállva hallgatták. Hegedűs Sándor a kormányt és annak megjelent képviselőjét Wlassics Gyulát köszöntötte, aki válaszában az állam és egyház együttműködéséről beszélt, kiemelve, hogy az egyházak feladata a magyar művelődésért való munkálkodás. Ezután „a közönség éljenzése közt” Darányi Ignác miniszter a főváros áldozatkészségét hangsúlyozta, majd Papp Károly a felekezetek békés együttélése mellett szólt. További köszöntők után végetért az ünnepség, „a budaiak első virágvasárnapja, melyre saját harangjuk saját templomukba hívta meg őket”. *Vasárnapi Újság* 43 (1896) 14 (április 5), 218–19.
 293 Sándy Gyula neve többször felbukkan az *Építési napló*ban, és Pecz Samu később Majorossy pere kapcsán is őt bízta meg a vizsgálattal. Néhány évvel később Sándy készített tervet a budai református egyházközség lakóházához is (Sziilági Dezső tér 3.). Lásd: DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; Gerle János, Kovács Attila, Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészete.* Budapest 1990. 171.
 294 Sándy Gyula: „A budai fazekastéri ev. ref. templom”, *Építő Ipar* 19 (1895) július 3. 250.
 295 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 296 *Építő Ipar* 19 (1895) július 3., 251.
 297 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896), 11 (1896. ápr. 8.), 1.
 298 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897), 34 (1897. dec. 10.), 265–66.
 299 Fülep Lajos: „Magyar építészet”, in: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig.* I. kötet, Budapest 1974. 278.
 300 1820-ban karzatot kellett beépíteni a templomba, noha azt eredetileg nem tervezték, hogy a lelkész jól hallható legyen és hogy javítsanak az épület rossz akusztikai viszonyain. Dr. Györy Aranka: *Evangelikus templomművészet Budapesten.* Budapest 1935. 13; Zádor – Rados, i. m., 78.
 301 Pecz, i. m., 194; 199.
 302 Fülep, i. m., 278–79.
 303 *Academy Architecture*, 1895. V. 1., 106.
 304 Klasen, i. m., 1335–36. A templom 1880–1881 között épült.

ENIKŐ RÓKA: SAMU PECZ'S CALVINIST CHURCH AT SZILÁGYI DEZSŐ TÉR AND CENTRALISING TENDENCIES IN PROTESTANT ARCHITECTURE

In the new liturgy of the Protestant denominations, there are two liturgical centres: the place of the sermon is the pulpit, while Holy Communion is administered at the altar in Lutheran churches and at the Lord's table in Calvinist churches. These are the sites around which the congregation must gather so that they can see and hear the pastor well. This need called for the centralisation of interior space, a solution approached in different ways by these two major denominations, but one which in both cases led to the formation of central and centralising floor plans. At the time most French Huguenot churches already had central floor plans; the emporium and the concentrically situated, gradually elevated pews are reminiscent of contemporary theatres. Later, a whole series of central and centralising floor plan types evolved: circular, Greek cross, square, triangular, T-shaped and oval plans, as well as the *Querkirche*. At the beginning of the 18th century architect and mathematician Leonhard Christoph Sturm (1669–1719) attempted in two works to collect the floor plans most appropriate for the Lutheran liturgy (*Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*, Hamburg, 1712; *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*, Augsburg 1718). In his tracts he primarily published plans for church types already established, but the idea of the triangular church was peculiar to him.

These floor plans were often applied in Protestant areas of Europe until the second half of the 19th century. In parallel with the growing appreciation of medieval architecture, however, an increasing demand appeared for the aesthetic expression of the sacred nature of the church. For the first generation of restorers of historic monuments, the adequate architectural expression of the church was found in the form of medieval cathedrals. They discarded earlier church forms lacking a central choir because of their "profane character" and similarity to theatres and to pagan temples from antiquity. Buildings with a nave, two aisles, a polygonal apse and an elevated choir were henceforth considered as ideally arranged churches. It was in accordance with this model that the earlier Protestant central tradition was rejected at the Conference of Christian Art in Dresden in 1856, and the new principles of Protestant architecture were formulated in the *Regulations of Eisenach* in 1861.

The subordination of functional expectations to stylistic principles played a significant role in the rejection of central forms. Yet it was impossible to disregard for long the requirements of the Protestant liturgy which logically led to a central arrangement. Therefore, in the last decades of the 19th century, the nave and aisle arrangement was once again becoming centralised in Germany and Switzerland, although this trend led to the birth of new arrangements rather than to a rejuvenation of earlier traditions. From the 1870s onward an increased emphasis on the eastern part, the quaternary and the transept became characteristic. The next step in the centralisation of the nave and aisle arrangement is represented by churches built with a polygonal transept and shortened nave. The 1880s witnessed the creation of an asymmetrical nave-and-one-aisle church area, where a somewhat deeper aisle is attached to one side of the nave. Thus the pulpit and the altar, which is situated in the slightly recessed choir, remain visible, while a more spacious gallery can be installed above the aisle.

At the end of the 1880s and beginning of the 1890s, an increasingly vocal group demanded revision of the Regulations of Eisenach. This pressure led to the elaboration of the Wiesbaden Programme published by Veesenmeyer, a pastor from Wiesbaden, first in 1891 and several times in subsequent years. In this programme, fundamental principles were laid down concerning the location of the pulpit and the altar, as well as the structure of churches; these principles were in radical opposition to the Regulations of Eisenach and in many respects returned to the earlier tradition. According to the programme, the administration of Holy Communion cannot take place in a separated room (the choir) but must happen in front of the community, in a location visible to the congregation. The pulpit must be considered of equal rank with the altar, since in the Word Christ offers pabulum of the same value as that of Holy Communion. The publication of the programme broke the ice; architects and theologians argued about the principles of Protestant ecclesiology in the press and, in 1894, at an ecclesiological conference in Berlin. Although in Berlin no unified programme like the one in Wiesbaden was formulated, regulations were weakened through the vocal public insistence of architects demanding freedom in their creation of church designs.

In 18th-century Hungarian Protestant churches, the dominant floor plan was the nave and aisle arrangement. There was no Hungarian tradition similar to the characteristic Protestant central floor plan so pervasive in Western Europe. The centralisation of churches inherited from the Middle Ages was accomplished by the rearrangement of interior space, through the relocation of the pews, the pulpit and the altar (or the Lord's table), and by the installation of galleries. Even churches built after the 1781 Edict of Toleration were of the nave

and aisle arrangement. In most Calvinist churches with a rectangular floor plan, the pulpit was located at the middle of the longer side, with the Lord's table placed in front, thus replicating the *Querkirche*. The tower, however, was situated in the middle of the shorter side, suggesting a longitudinally axled arrangement, even though the entrance was placed in the longer side (Nagymegyer, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858). Central arrangements appeared only as exceptions during this period.

In the far northern region (Félföldék) of pre-1920 Hungary, several Lutheran churches were built with floor plans in the shape of a Greek cross. The explanation for this phenomenon is to be found in the German influence. Later, this formation appeared in the Alföld [Great Plains] as well, following the repopulation of the area. In the middle of the 19th century, famous architects designed Protestant churches with Greek cross floor plans for communities in the Alföld.

Mihály Péchy's first plan for the church in Debrecen was drawn up in 1803 with a circular design, in which the side wall was placed along a circle with a larger radius and the gallery by another with a shorter one, with the pulpit or "cathedra" in the common centre of the two concentric circles. The plan was rejected in the end by the consistory, which decided in favour of building a "square church" which would be "simple and pretty". The church was then designed by József Thalher, an architect from Pest, following the arrangement of *Querkirche*. This design later served as the model for the "two-forked church" in Kolozsvár and the Calvinist church in Nagyvárád (1835).

During the course of the tremendous flood which destroyed Szeged in 1879, the Calvinists' oratory and school collapsed. After the flood, Frigyes Schulek (1841–1919) designed a new Calvinist church, which was built between 1882 and 1884. On the occasion of the consecration of the church, the architect formulated his ideas concerning Calvinist ecclesiology in a study published in the periodical *Építési Ipar (Construction Industry)*. In his study, he pointed out that the arrangement of "longitudinal" churches resulted from the intention to emphasise the altar placed toward the east. With the Calvinists, on the other hand, the Lord's table and the pulpit are the centre for the gathering of the congregation, so these structures must be placed in or around the centre of the interior space, requiring the centralisation of the building. However, circuses and theatres used to be built based on the principle of complete centralisation, and these examples were not to be followed, "since [...] they are not compatible with the pathos to be required from a church building"; therefore, "in the arrangement of a Calvinist church building we must look for some mediation between two opposites, the old Cath. church types and the centralised model with a gallery".

For the design of the Calvinist church in Szeged, Schulek took the triangle as his starting point but expanded it by adding a nave and two lobes (figure 11), thereby creating a structure of a double nature which could meet the liturgical requirements as well as satisfy general demands concerning the appearance of a church building. The decision for the basic shape of the plan was influenced by the triangular shape of the lot rather than by the earlier idealised plan of Sturm. The church in Szeged is an independent, unique creation, the significance of which was clearly perceived by the architect himself. Schulek knew that his building marked a turning point in Protestant ecclesiology in Hungary.

Samu Pecz (1854–1922) studied at technical universities, first in Pest and then in Stuttgart, followed by two years at the Academy of Fine Arts in Vienna as a disciple of Theophil Hansen. After his return home, he worked with Frigyes Schulek on the restoration of the Church of the Nagyboldogasszony (commonly known as Mátyás-templom, or Matthias Church) in the castle district of Buda. From 1882 he worked in Budapest as an assistant professor and later as professor at the public building and medieval departments of the Technical University. Apart from the Calvinist church at Szilágyi Dezső tér, the focus of this study, he designed several significant public buildings in Budapest which still stand today, including the Covered Market in Vámház körút (completed in 1896), the library building of the Technical University complex, and the National Archives building (1898–1926) in the castle district of Buda.

For the design of the Calvinist church (1886–1888) in Kossuth utca in Debrecen, Pecz took a square extended into a cross as his starting point (figure 14–17). He placed the pulpit in front of a cut-off corner of the central square and located the Lord's table at the point of intersection of the diagonals. On each of three sides of the square Pecz added a one-bay addition, while on the fourth side he attached a three-bays addition. On the occasion of the completion of construction of the church, he also published a study in the *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye [Gazette of the Association of Hungarian Engineers and Architects]*. In this study, he summarised the problems concerning Protestant ecclesiology. His position was very close to that of Frigyes Schulek: he admitted that, from the acoustical point of view, an arrangement similar to that of theatres is rather advantageous, yet he too rejected central plans because of their profane associations. Lutheran churches, in his view, needed to be designed with a nave and aisle arrangement, with the altar placed in the chancel. The best arrangement was the basilica with a single nave or with a nave and one

or two aisles, or the kind of hall church which has a nave shorter and a chancel less deep than those of Catholic churches. Obviously relying on his knowledge of German churches, he also suggested the use of reduced aisles (narrow aisles with a corridor on the ground floor and a gallery above) for churches with a nave and two aisles. He also considered using a nave and one aisle to have been a good solution because it offered an adequate view of the pulpit; this opinion was further supported by his own design with a nave and one aisle for the "fasori Evangélikus Gimnázium" [Lutheran secondary school] in Budapest (1903).

In Calvinist churches, he continued, the Lord's table needed to be situated so that it was directly visible from the pews and so that the pastor could freely move around it. "The most suitable floor plan for a Calvinist church building, therefore, is the polygon, with the Lord's table in its centre and the pulpit next to one of its pillars." The limited size of a polygon could be expanded by the additions, which then could contain the galleries. The most appropriate place for the pulpit was opposite the entrance, so that it would immediately become the focus of attention and the congregation would spontaneously gather around it symmetrically. The basic plans he suggested for Calvinist churches were the triangle, the pentagon and the square. He mentioned only one disadvantage to central plans for Calvinist churches: "the only organic way to design them is with vaults", a rather costly solution. Christian religion, he argued, "reached its dominant expression in the Middle Ages, in the Romanesque, and even more so in the Gothic styles", and consequently the most suitable style was the Gothic. The dignity of a church required a "monumental quality", an effect achieved with the least expense by following the example of Gothic masonry.

Pecz included an idealised plan using a pentagonal nucleus to illustrate his points (figure 21). He placed the Lord's table in the centre of the area created by the pentagon with lobes on four sides and a short nave on the fifth, while he situated the pulpit opposite the entrance, in front of a pillar. With his pentagonal church, Pecz created a new shape which, however, logically followed from Schulek's principles and his building in Szeged, and which became happily realised a few years later in a somewhat modified form as the church at Szilágyi Dezső tér.

Pecz's study and the idealised plan he published strongly influenced the prize-winning design Ottó Sztéhló (1851–1923) submitted to the competition for the building of the Calvinist church in Szolnok in 1890. Sztéhló worked with a pentagonal shape, placing the Lord's table in the centre and the pulpit opposite the entrance (figure 23). However, the additions to the pentagon, unlike in Pecz's plan, are not lobes with polygonal apses but small rectangles. Sztéhló followed Pecz's advice concerning the exterior modelling as well.

The Calvinist church was at Kálvin tér in Pest, and so the Buda congregation used the Lutheran church in the Castle district for a while and started collecting donations for the building of a church of their own in 1885. The appearance of Countess Ilona Degenfeld-Schomburg, wife of Calvinist prime minister Kálmán Tisza (1830–1902), who served for fifteen years, gave fresh momentum to the collection, as she organised performances in the Opera house, charity events, religious readings and concerts, the proceeds of which were to go toward construction of the church.

The Calvinists of Buda, after some vacillation among various possible sites, eventually decided in favour of Fazekas tér (today Szilágyi Dezső tér) along the Danube, in Buda, which also entailed a commitment to build a church meeting high standards, since in keeping with the principles of city planning it was only possible to erect stately buildings along the Danube. In 1890 an open competition was announced for the preparation of a plan and budget for the church, with a deadline of 1 January 1892. According to the announcement, "It is desirable that the plans should be designed in Romanesque, old German, early Gothic or simple Renaissance style. The building should be monumental in its proportions but also simple and serious, and in general the *Protestant church character* should be kept in mind and the materials to be used should be such as would allow the upkeep of the church to be of as little cost as possible." Other criteria for the church were that the church should have the capacity to seat six hundred people altogether on the gallery and the ground floor; that the gallery should be able to house an organ; that the church should be possible to heat; that there should be a vestry included; and that the total cost should not exceed 90.000–100.000 forints.

Before the deadline four plans arrived from three architects. The selection committee chose a plan submitted by Samu Pecz with the slogan *Pentagon* as the best plan and the one most suitable for realisation (figures 25–28). Pecz oriented his building so that it would show its most impressive front towards the Danube. The floor plan of the church was a pentagon extended by lobes with polygonal apses on four sides and a nave with two vault bays on the fifth side. The pulpit was placed opposite the entrance, in front of the wall at the junction of two lobes, and the Lord's table was placed in the centre. The external prospect of the church was dominated by the tower and the roof, which was placed on a decagonal tambour covering the central pentagon. Each facet of the tambour was crowned with a triangular gable. On the northern side there was a large square tower. This tower was not attached to the

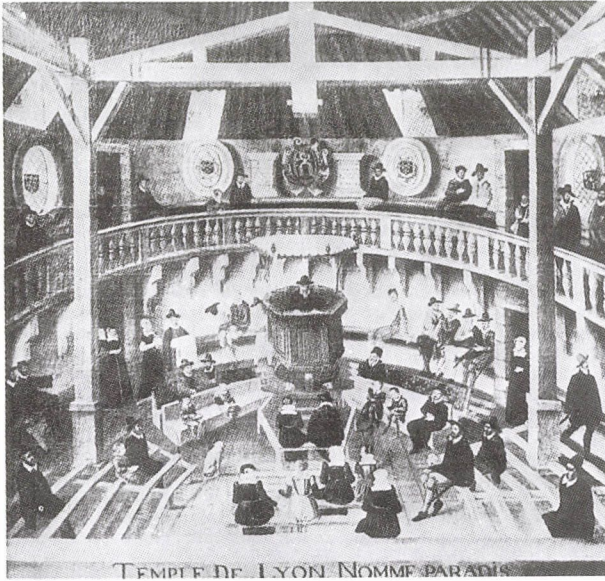
wall of the church but was almost an independent unit, yet it was not entirely detached either. This curious double nature of the tower was an attempt to solve the problem Pecz had raised in his 1888 study. As he had pointed out, in the case of a pentagonal church plan, the central part could only be covered by a cupola, and not by a tower, because of the large span, so the tower could be situated either in a subsidiary role on the sides of the facade of the main entrance (as could be seen in the idealised plan of 1888), or it had to be fashioned as a free-standing unit. However, this latter solution, reminiscent of a campanile, ran against local traditions in Hungary.

The selection committee also considered the pentagonal plan as especially suitable for the Calvinist service. This is not surprising, since Frigyes Schulek was a member of the committee. It is known that Samu Pecz started to examine the problems of Calvinist ecclesiology following Schulek's footsteps and that he used and developed his ideas.

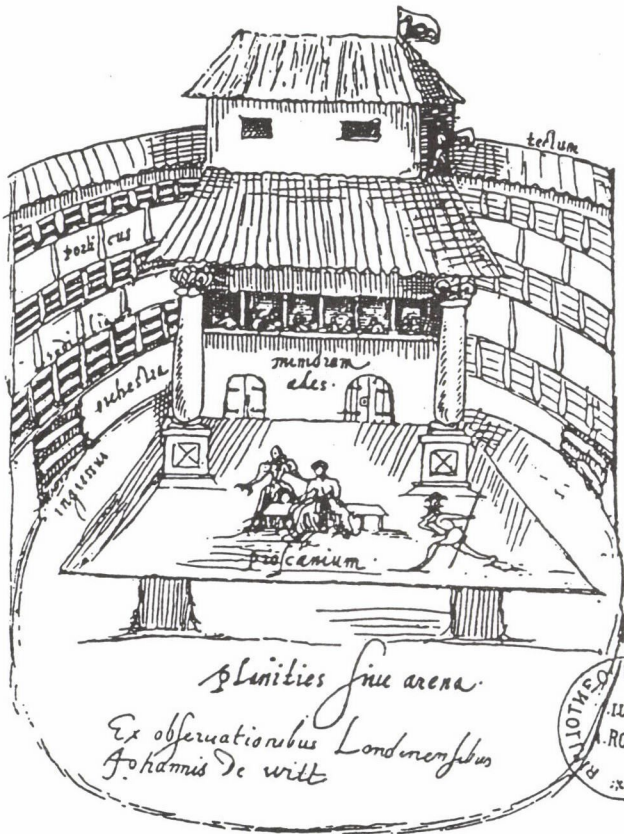
The church at Szilágyi Dezső tér was built between 1893–1896 under the personal technical supervision of the designing architect. During construction, Pecz made only a few changes to the plans submitted. The gables of the tambour, for example, disappeared, and he installed a miniature gallery around the upper part of the tambour. He also changed somewhat the proportions of the building by extending the height of the tower and by diminishing the size of the cupola.

In the 1880s, considering the function of the Calvinist church as their starting point, Frigyes Schulek and Samu Pecz arrived at the construction of central buildings. Their German and Swiss contemporaries also tried to achieve a compromise by the centralisation of the nave and aisle arrangement, but Schulek and Pecz took a different approach. They extended the central nucleus by adding a nave and *lobi*. Pecz developed Schulek's theory by extending the triangle into a pentagon, thereby increasing the capacity of the church.

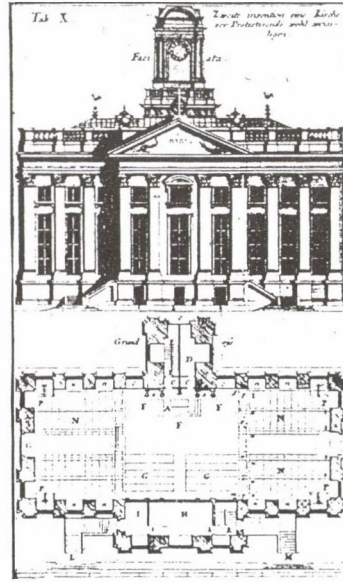
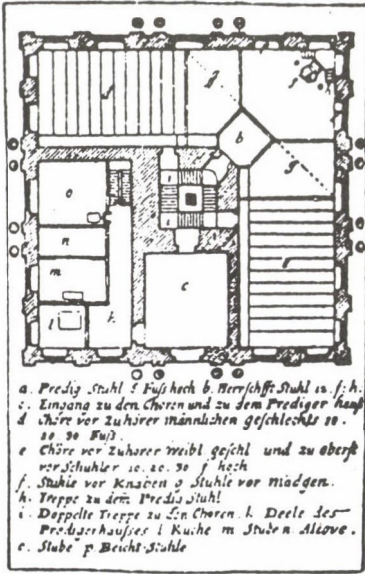
The "Schulek school" produced original works not only in Hungarian but also in European terms.

1. Jean Perrissin: *Temple de Paradis* (Lyon) 1564. Reprodukció: Germann 1963. 26.

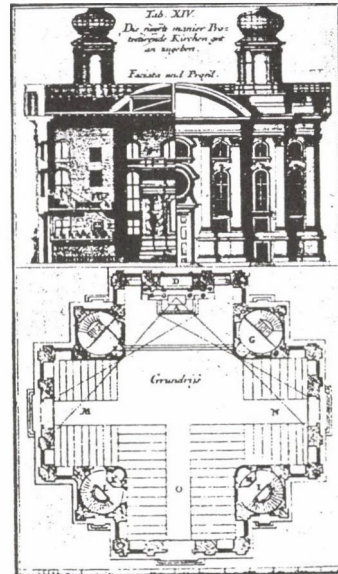
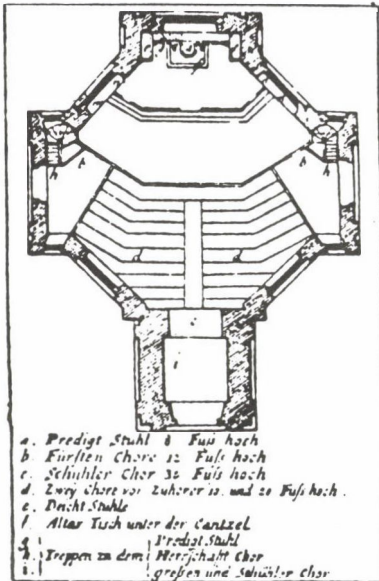

2. Jan de Witt: A londoni Swan színház 1596-ban. Reprodukció: Germann 1963. 28.

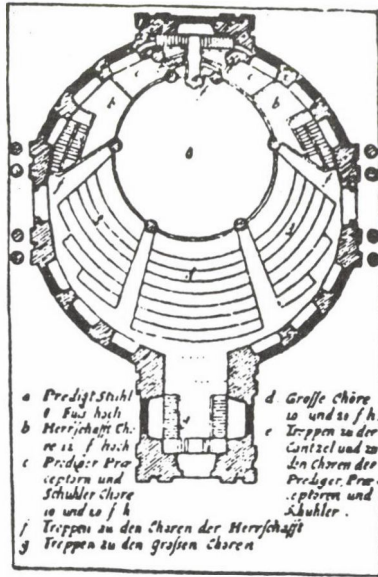
3. Leonhard Christoph Sturm: „L“-alaprjúzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

4. Leonhard Christoph Sturm: Kereszt-elrendezésű templom alaprajza és homlokzati nézete. *Vollständige Anweisung...*, 1718. X. tábla

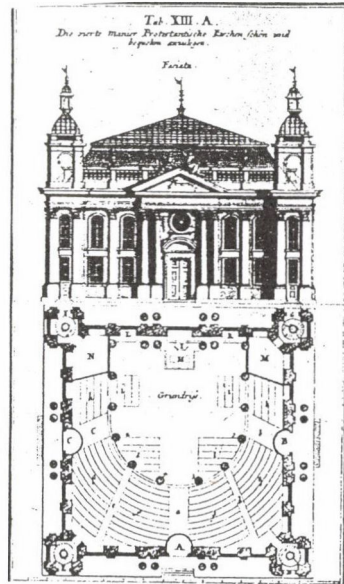

5. Leonhard Christoph Sturm: Görög-kereszt-alaprjúzú templom levágott sarkokkal. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

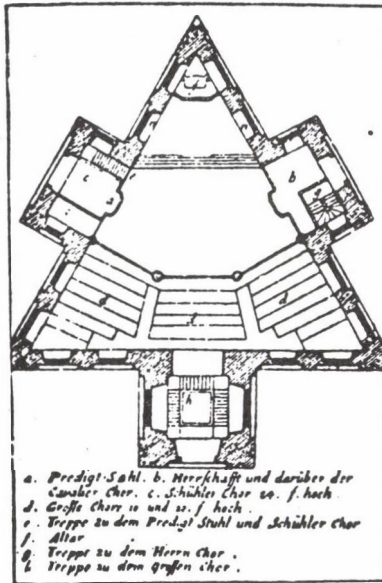
6. Leonhard Christoph Sturm: Görögkereszt-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet és metszet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIV. tábla

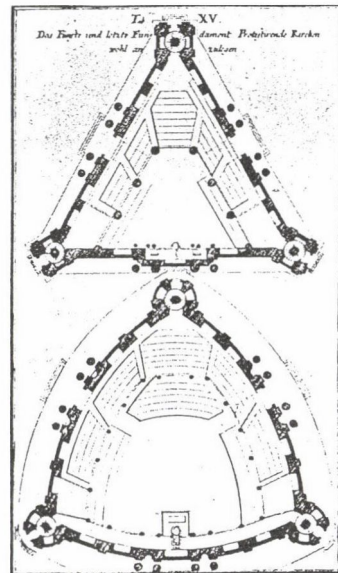
7. Leonhard Christoph Sturm: Kör-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

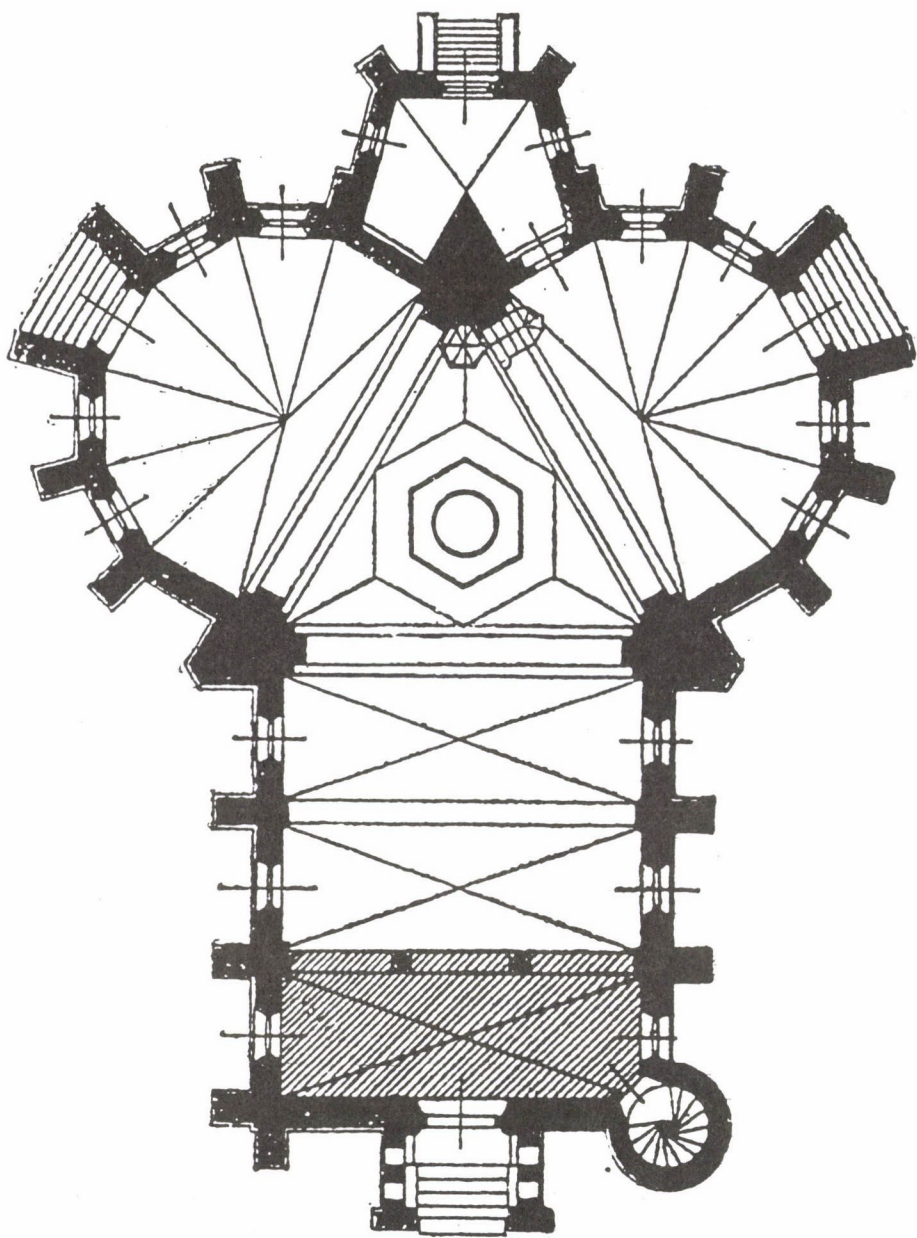
8. Leonhard Christoph Sturm: Négyzet-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIII. A tábla

9. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

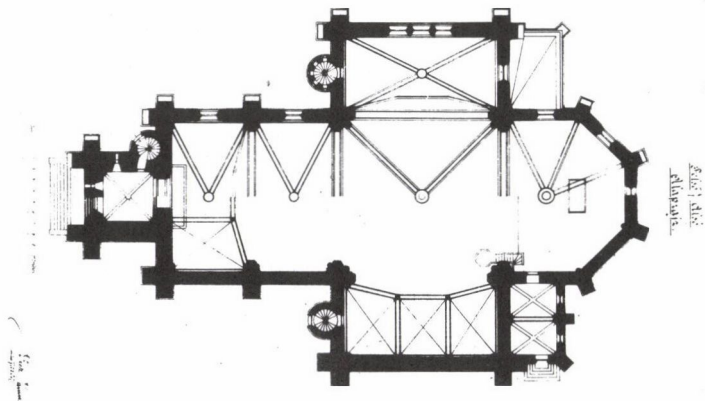
10. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajzi variánsok. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XV. tábla

11. Schulek Frigyes: A szegedi református templom alaprajza, 1882–1884. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 200. 4. ábra)

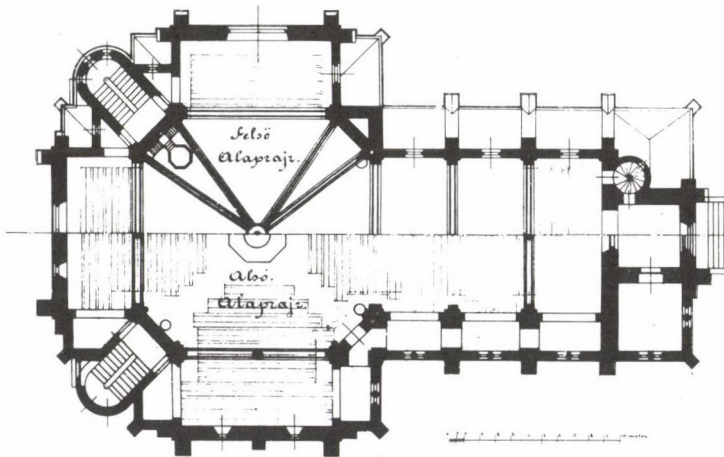
12. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6. No. 13/2)

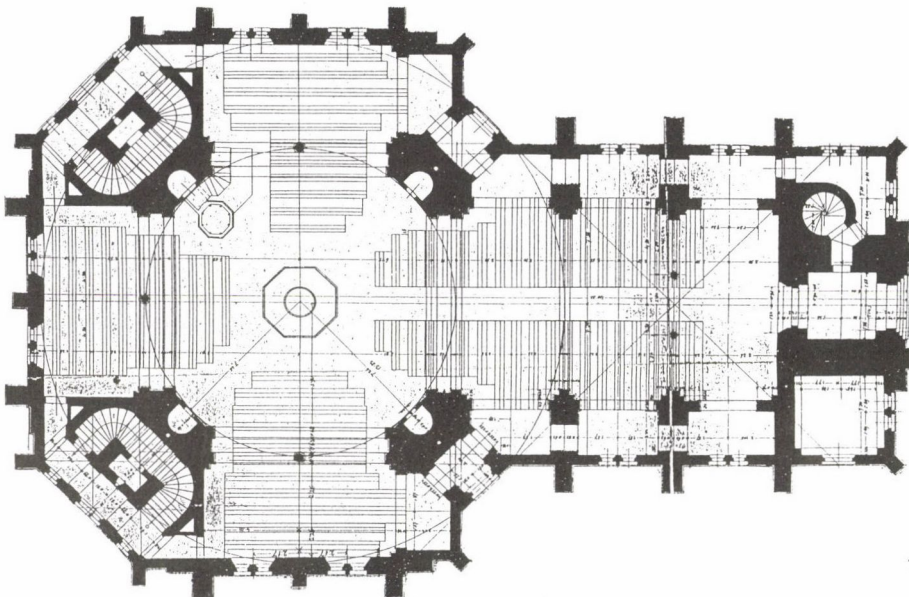
13. Pecz Samu: Alaprajz a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6 No. 13/4)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

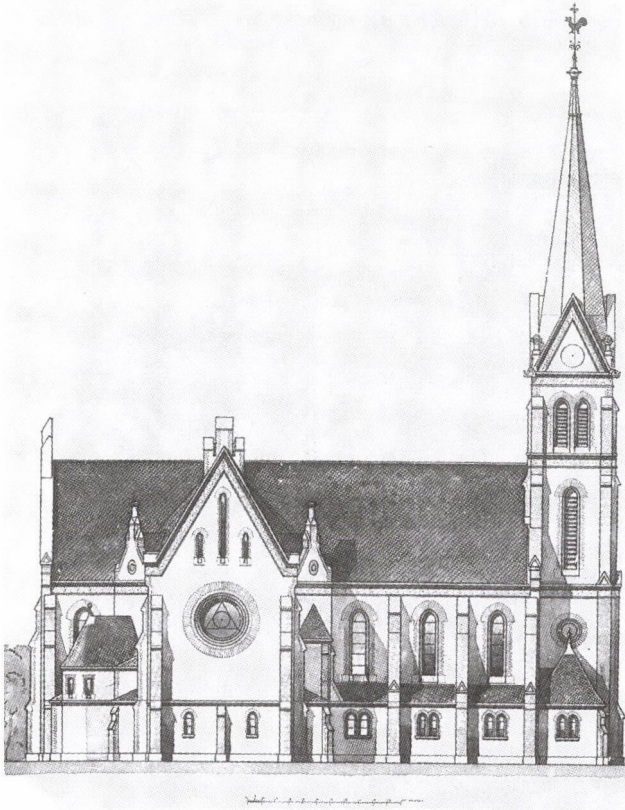
Alaprajz.

14. Pecz Samu: Alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1885. (MOL T-6. No. 14/4)

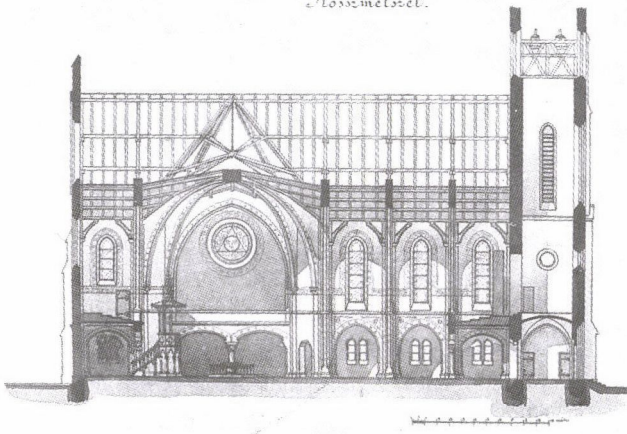
15. Pecz Samu: Kiviteli alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), rajzmelléklet)

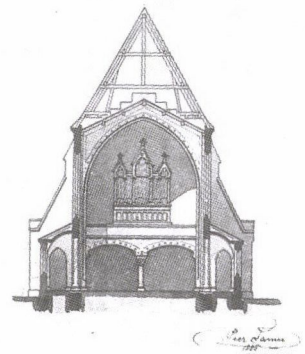
16. Pecz Samu: Oldal-
homlokzat a debreceni
Kossuth utcai reformá-
tus templomhoz, 1885.
(MOL T-6. No.14/1)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

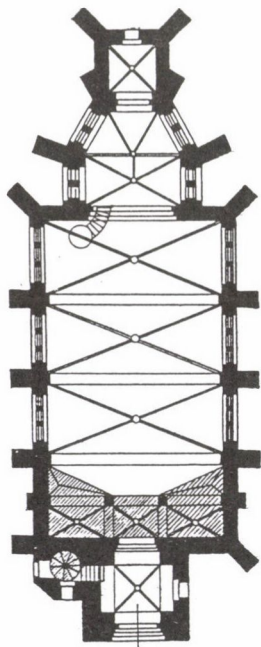
Hosszmetszet.

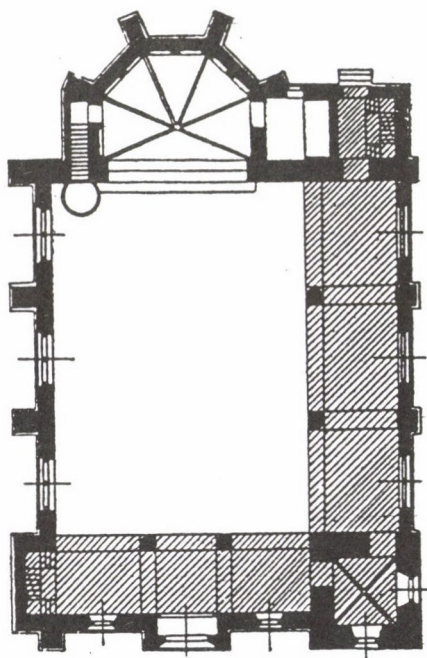
Keresztmetszet.

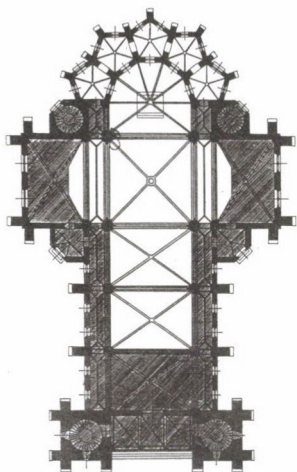
17. Pecz Samu: Hossz- és keresztmetszet a debreceni Kossuth utcai református templomhoz,
1885. (MOL T-6. No.14/3)

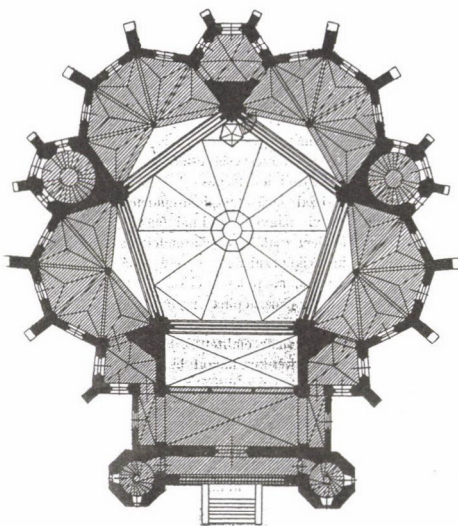
18. Pecz Samu: Ideálterv egyhajós evangélikus templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 196. 1. ábra)

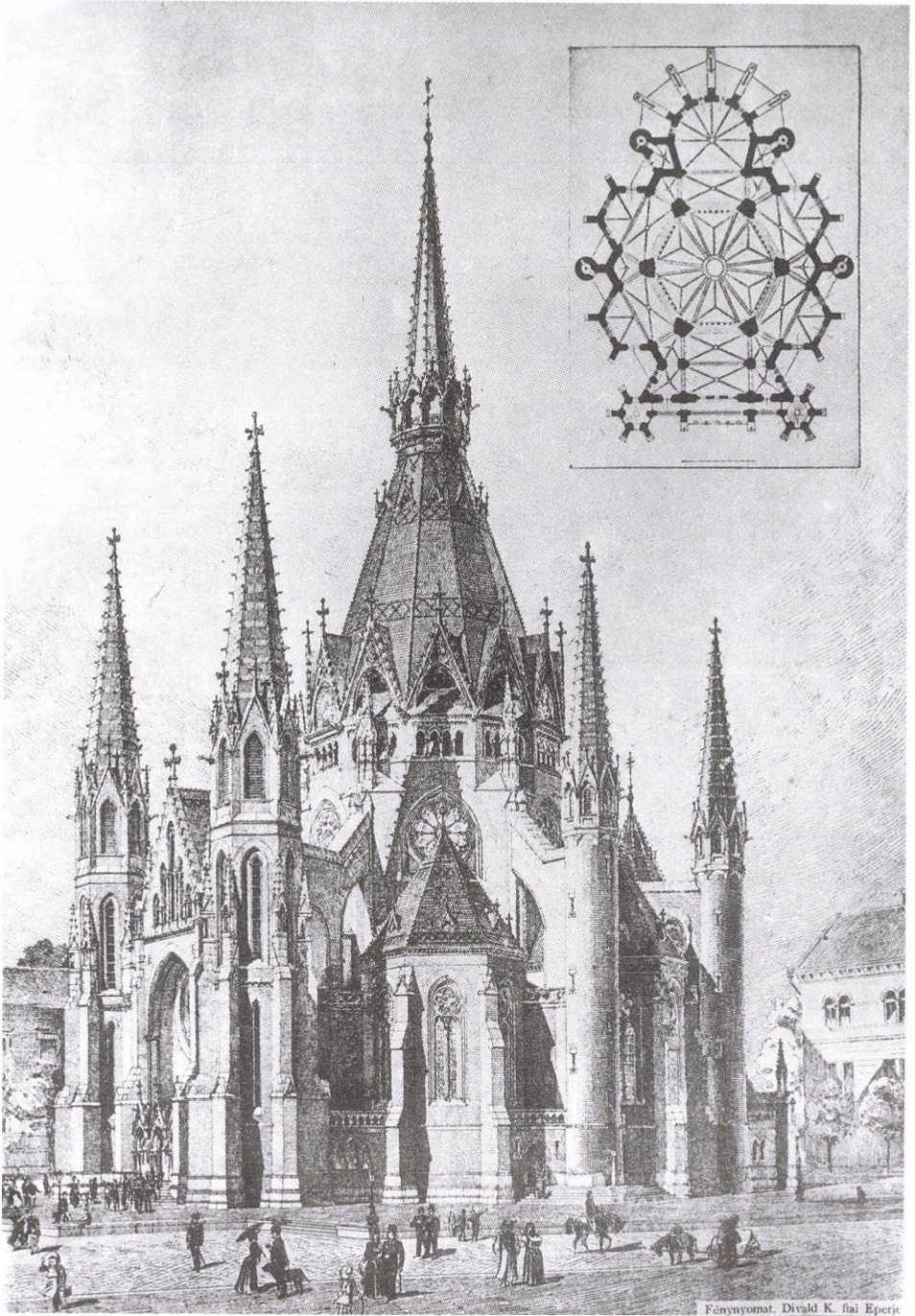
19. Pecz Samu: Ideálterv kéthajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 196. 2. ábra)

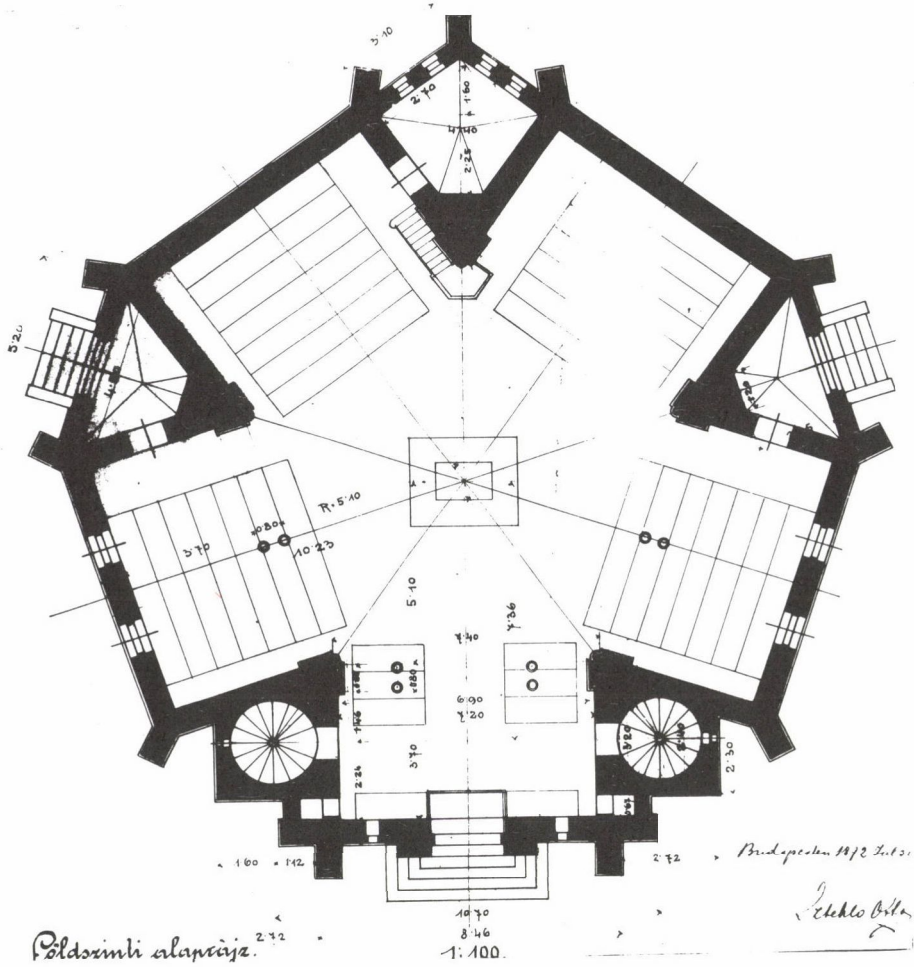
20. Pecz Samu: Ideálterv háromhajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 198. 3. ábra)

21. Pecz Samu: Ideálterv ötszögű templomhoz. (Ugyanott, 202. 5. ábra)

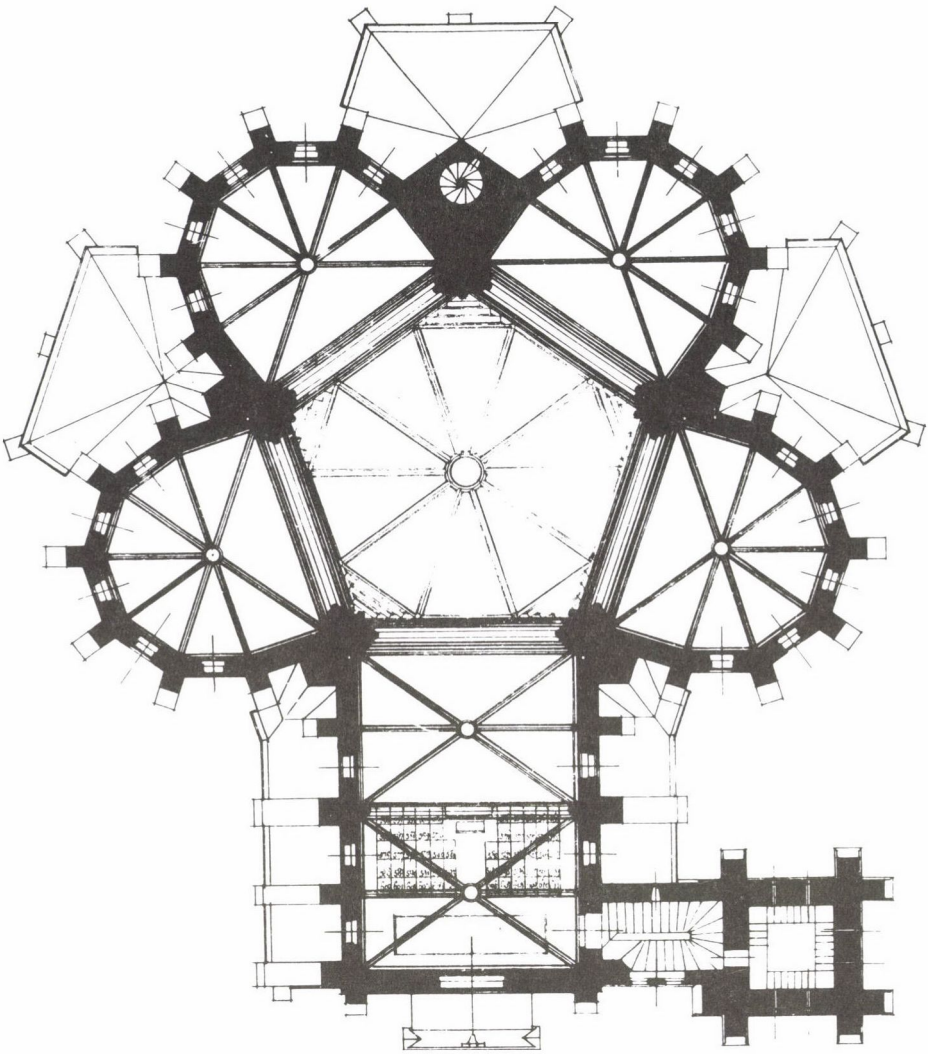
22. Pecz Samu: Az Erzsébetvárosi templom pályaterve, 1890. (*Építő Ipar* 16 (1892. január 21.) rajzmelléklet 2.)

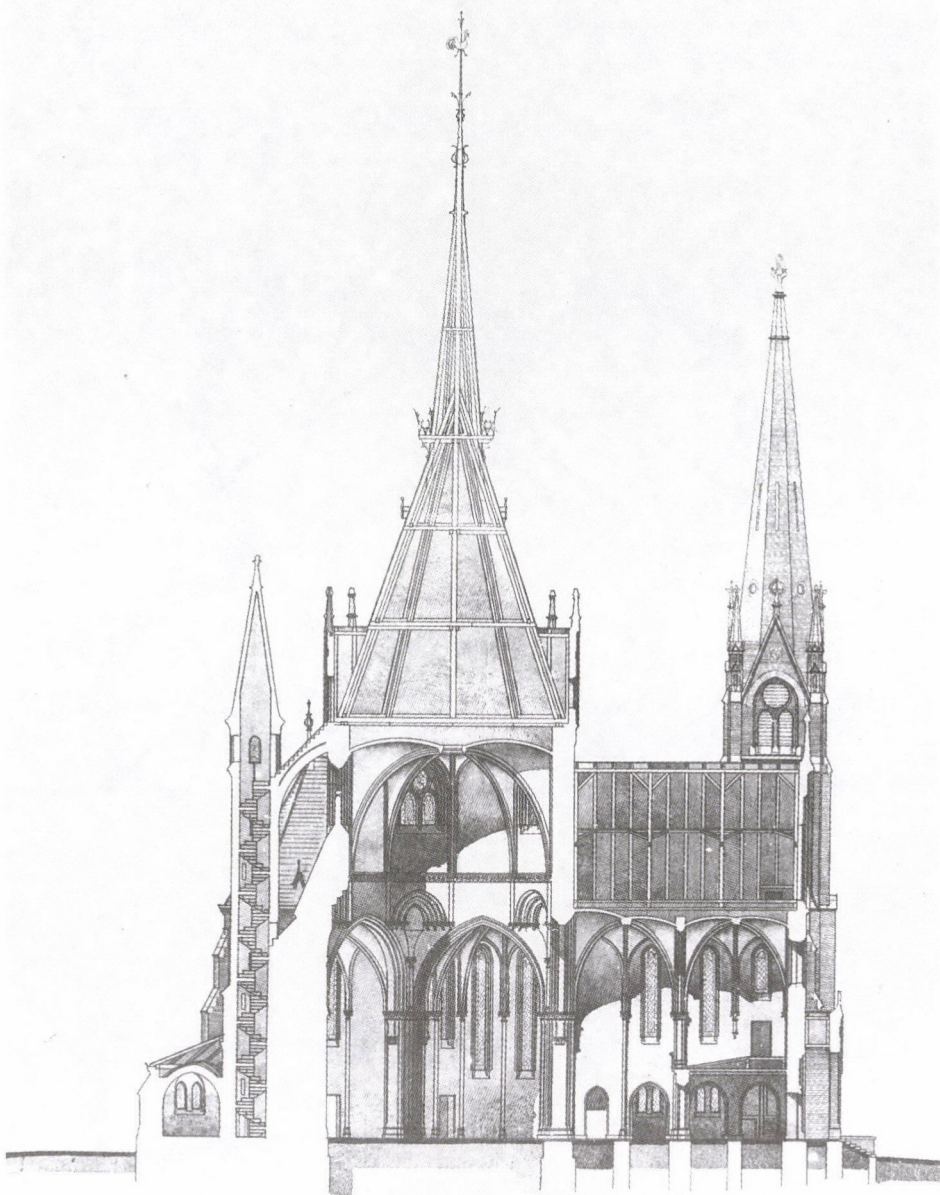
23. Szechlo Ottó: Alaprajz a szolnoki református templomhoz, 1892 (OMvH, Tervtár Iltz.: 7522)

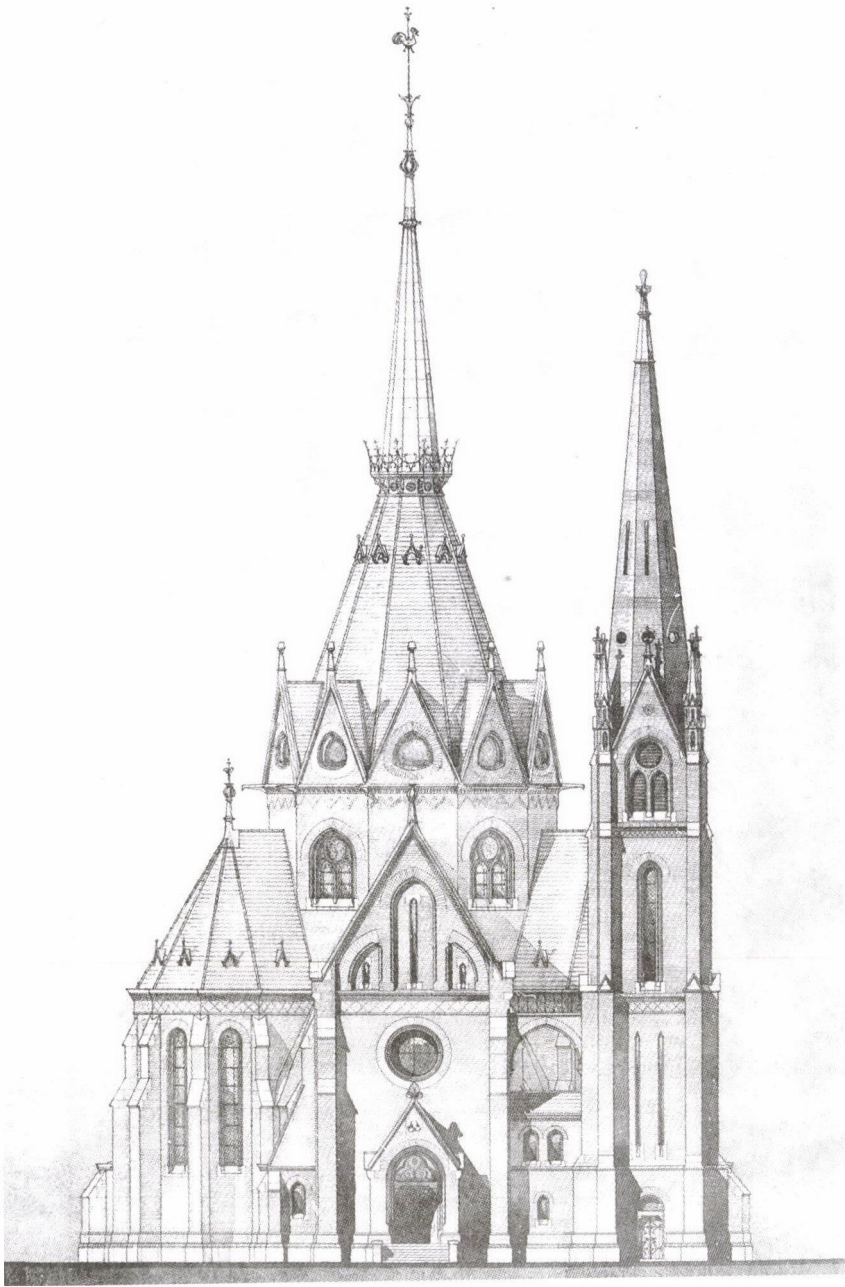
24. Szeihlo Ottó: Perspektíva a szolnoki református templomhoz, 1892. (OMvH, Tervtár
Iatsz.: 7521)

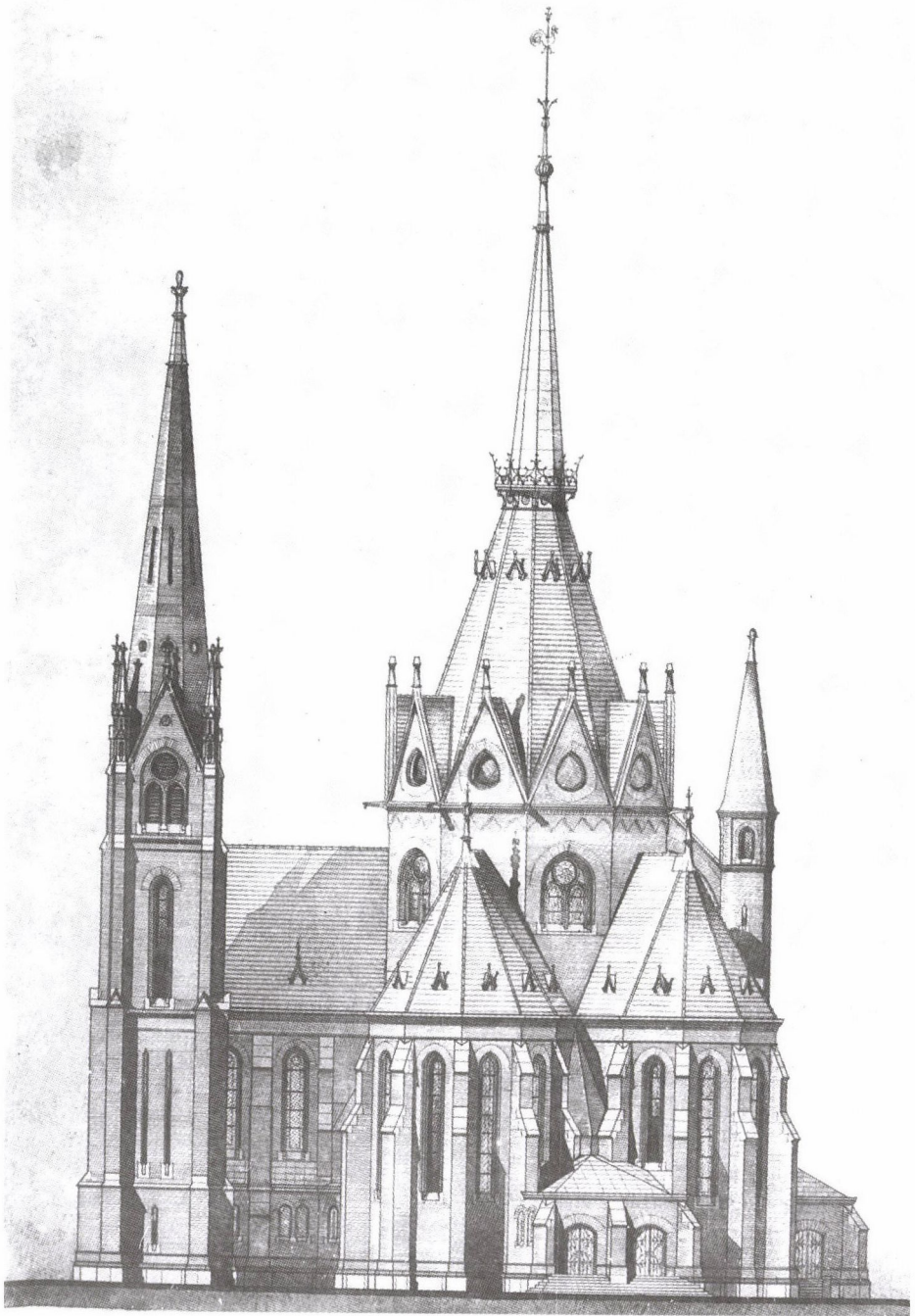
25. Pecz Samu: Alaprajz a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/7)

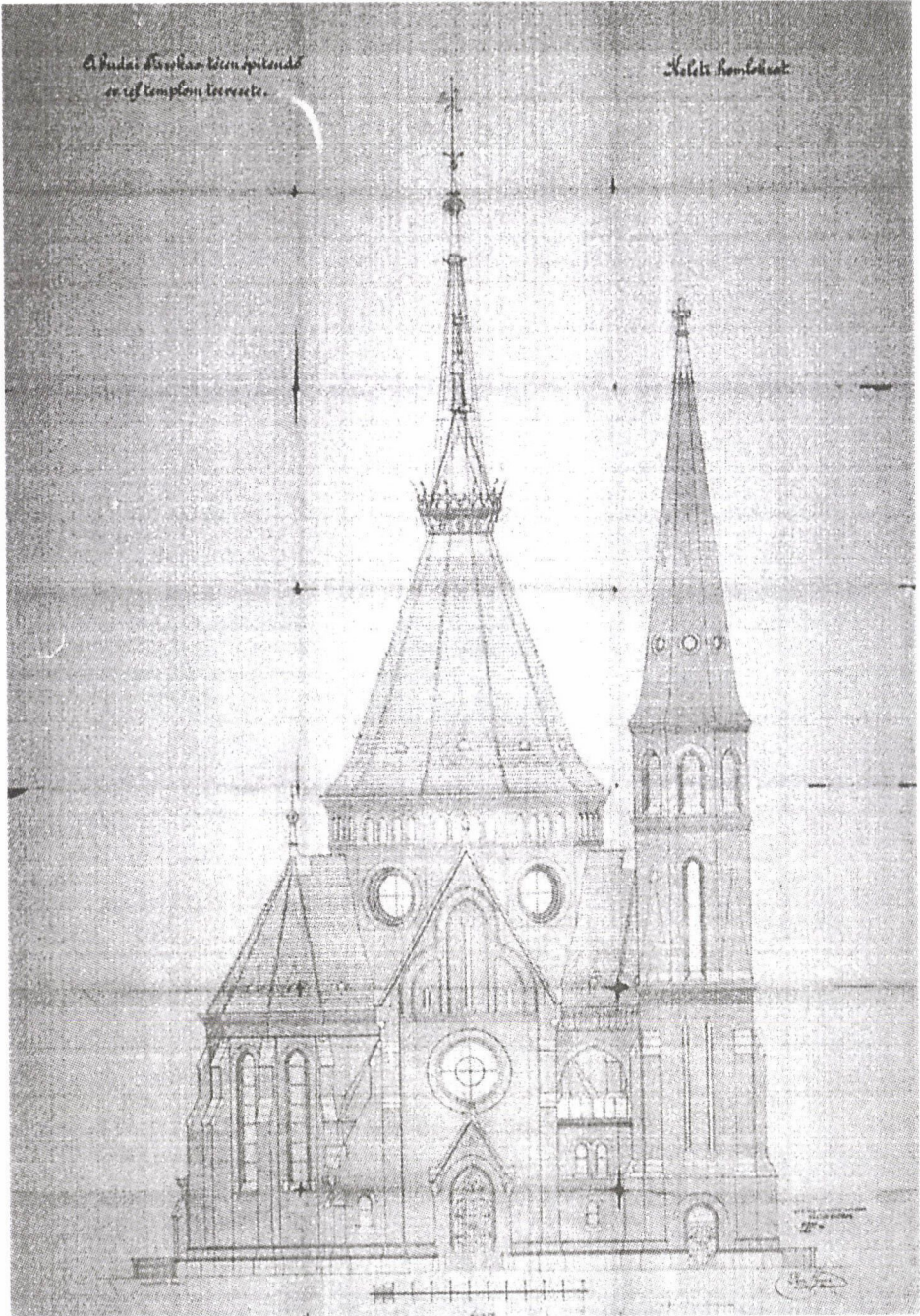
26. Pecz Samu: Hosszmetszet a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/3)

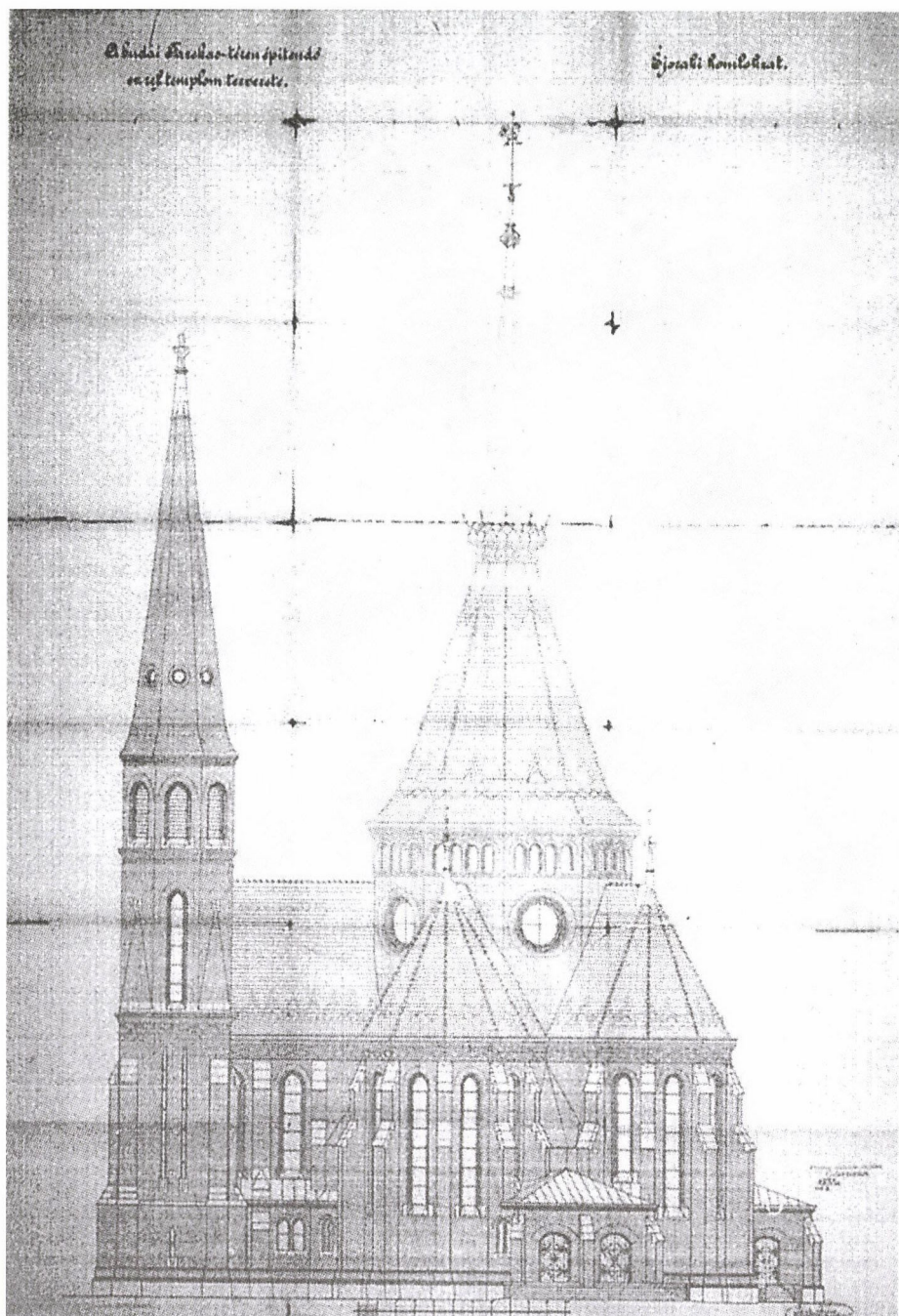
27. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/1)

28. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/2)

29. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)

30. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Farkas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)

31. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1900 körül.
(OMvH Fotótár neg.sz.: 34.391)

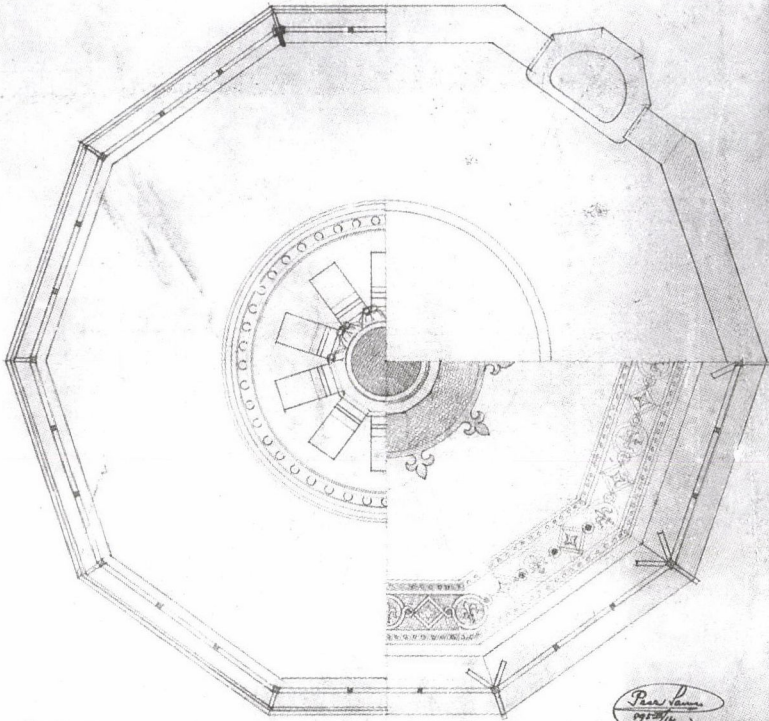
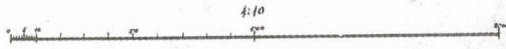
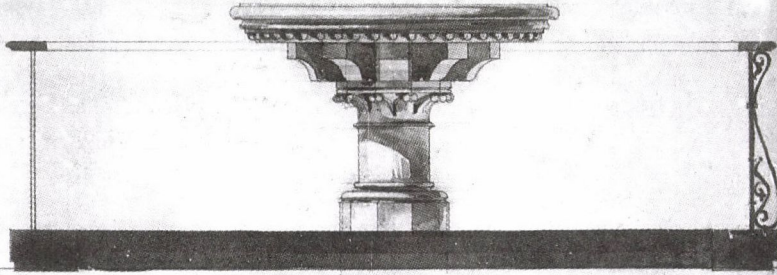
32. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1903 után. (BTM
Kiscelli Múzeuma Fotó-tár)

33. A Szilágyi Dezső téri templom. Archív fénykép, 1920-as évek. (OMvH Fotótár neg.sz. 29.616)

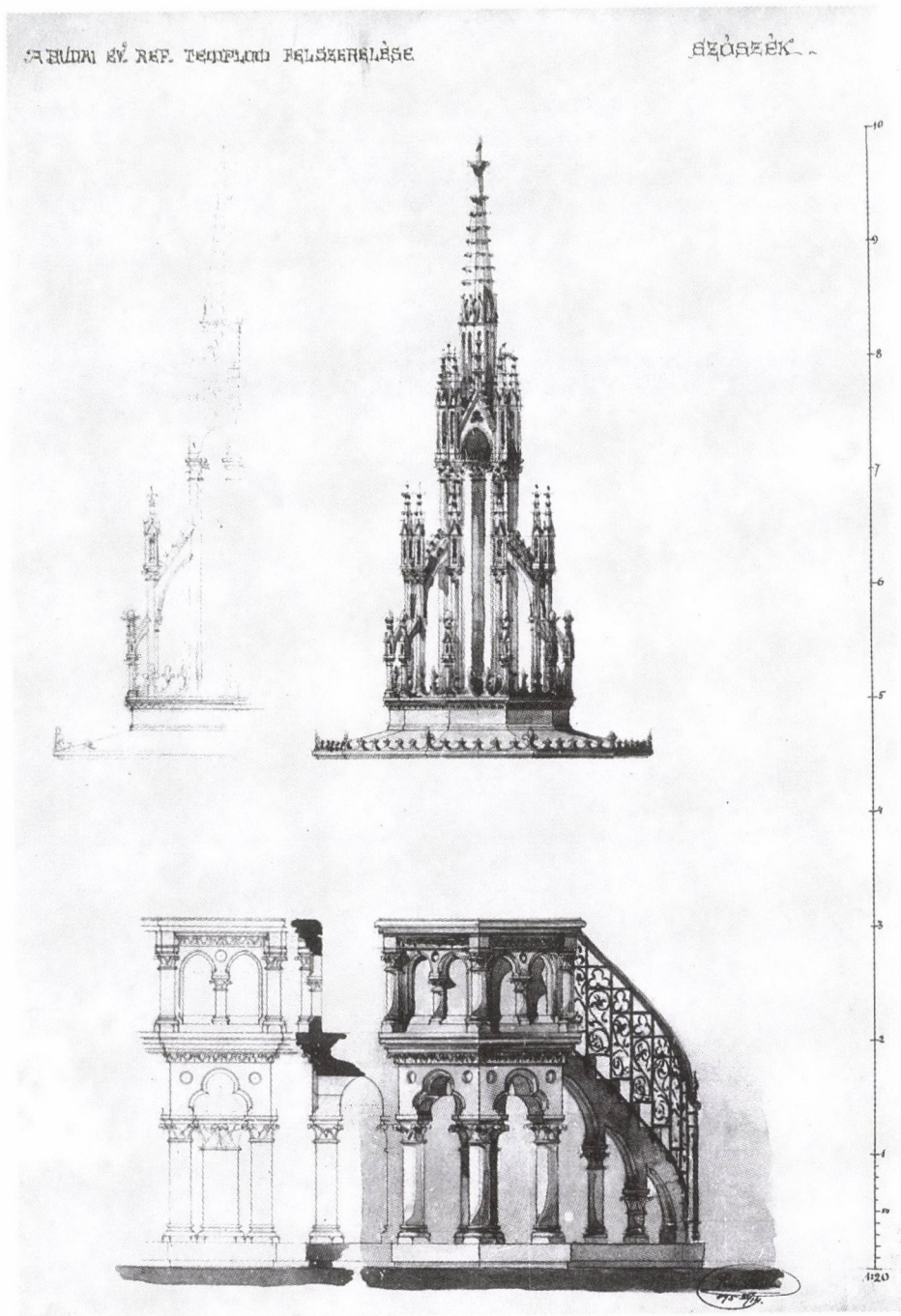
A HUDAI ÉS RÉK TEMPLOM FELBESZÉKÉSE.

ÚR-ASZTALA

Pecz Samu
1895/11/4

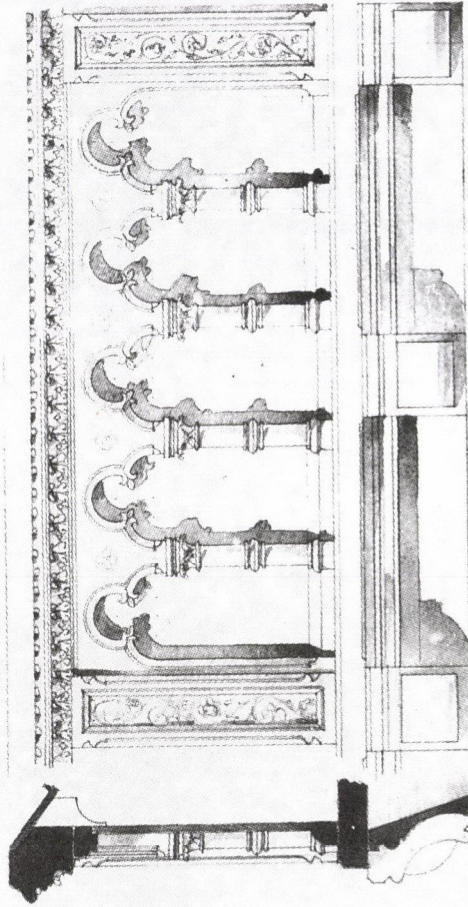
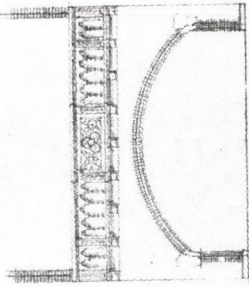
34. Pecz Samu: Úr asztala a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL T-6 No. 30/12)

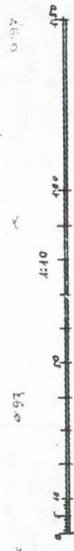
35. Pecz Samu: Szószék a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL, T-6 No. 30/9)

A HÍDRA ÉV. NEM. ISZTÁNDOK FELHASZNÁLÁSÁRA

ÁLLANDÓ KÉPZÉST...

36. Pecz Samu: Karzatmell-
véd a Fazekas téri tem-
lomhoz, 1895. (MOL, T-6
No. 30/11)

Samu Pecz
1895

